Новела

Вони пили кров із серця селянинового і мозок з його голови.

К. Маркс

— Я, мамо, раз вам сказав, а не сто повторятиму: чорти хай ходять у молотники, а я не піду!

— Не черкай, сину, а послухай моєї ради...

Але Гандзючиха не встигла закінчити своєї поради синові: він так грюкнув хатніми дверима, так скригнув на порозі зубами, що від того грюкоту та скреготу, здалося їй, аж миски підскочили й задзвонили на прилавку... А горня з-під каші на волосину не впало на долівку.

— Святий дух при хаті...— здвигнувши плечима, промовила стурбована мати.— Що з ним діється?

Розвівши чорні, ніби покроплені землею і потріскані від сонця руки, Гандзючиха застигла над посудом; тримала в руці віхоть із соломи, а правою підхопила горня, що от-от мало скотитися додолу. Вона запеклася з поведінки синової так, що й за роботу забула.

— Діти, діти,— шепотіли її вуста.— Хіба я, сину, зла тобі бажаю? — намагалася вголос говорити Гандзючиха. Спам'яталася: до кого вона говорить? До стін німих чи до посуду? Ні, краще замовкнути, краще серцем переболіти їй, як розпочинати колотнечу з дітьми! Вона знає: розридається з жалю та горя на всю хату, а тоді так щемітиму під грудьми, що звестися з полу важко...

І, схлипуючи, не вгамовувалася, говорила далі:

— Еге, коли зачеркав уже в хаті,— не жди, мамо, добра! У мислях докоряла синові його ж таки словами:

"Добре. Не хочеться тобі йти в молотники, посміху людського, кажеш, боїшся, а хіба тебе посміх хлібом годує, що ти його злякався?.. Та ще під такий час..."

Стуманілими очима обвела по хаті: сама вона в хаті, як палець той.

"Правда твоя: краще в старці йти, аніж ціпом хліб заробляти... Хіба я не знаю, діти, який важкий той хліб? Знаю. Руки мліли мені на чужій роботі... Аж кров з-за нігтів виступала, так важко робила я! А ти ще докоряєш: "Краще в старці йти, аніж ціпом хліб заробляти!"

Важко сіла на лаву; журливо схилила долу високе, покарбоване зморшками чоло: глибоко-глибоко замислилася над словами свого найстаршого сина Василя.

Троє дітей викохала вона на своїх злиднях... І ніколи не нарікала, нікого не попрікала. Тільки жаль якийсь на серці жевріє: з пучок своїх вигодувала діти, а тепер так виходить, що то вона трьох наймитів людських викохала і на те тільки вигодувала, щоб якийсь чорт висмоктував з них усе — і здоров'я, і розум, і радощі... Отак, як у тій старій пісні співають: "Не турбуйся ж ти, наша матінко, нами: як підростуть крильця, то розлетимося й самі..."

Не зазнали її діти ані радощів, ані розкошів тих. Де там: хліб змалечку недоїдати навчилися, а не встигло на ноги сп'ястися,— запечи його в найми!.. Розлетяться твої діти, мати...

Туга й журба, мов та сажка на пшениці, лягли на материне серце й до дна, здавалося, скаламутили спокій. І верзлося, з думки не сходило: "Чехи з японцями,— казав їй Василь,— розкопали над Байкалом золоті гори..." Отуди б йому поїхати.

— І як він не розуміє,— дивувалася,— що не під таку лиху годину золота шукають?..

А тут — новий клопіт: недавно приїхала до неї дочка Галька: пишна така, що й на мову не здається: сама в тілі гарному, біленька, наче панянка яка, і все перед дзеркалом косу розчісує та все кучері над лобом збиває, щоб такими начосами звисали їй, а до чого воно — начоси ті — не знає Гандзючиха!

Дівка день у день лає якихось більшовиків: вони, каже, примусили панів її тікати десь аж за границю...

"Кровопивці — більшовики ці,— говорить Галька.— Не дають по-людському жити... " А Василь змагається з нею, і гризуться, дурні, день у день обоє, як ті сліпі цуценята!

Дорікає Василь Гальці довгою спідницею, в'їдає на неї за поведінку панську:

"Годі,— каже,— булок поїла, а тепер од чорного хліба ясна болять?"

Отак день у день сперечаються, і ніхто з них не знає, що вона — Гандзючиха — троє ряден уже на хліб заміняла!

А це тільки вчора нового діждали: дві копи жита збили хлопці. Є в неї тепер новий хліб! Зародило цього літа жито так, що давно вже не пам'ятає вона такого урожаю! Прикро трохи Гандзючисі, що не буде в неї ніякого приварку на зиму — не сіяла вона ані проса, ані гречки, ніде було й клаптя забризкати... А в людей такі проса, аж хвилі ходять: квітчасті та волотисті.

Заклопотана, вона забула за поведінку синову, рукою махнула на думи свої невеселі і все човпла коло однієї думки: хліб.

Може-таки, хлопці її — Василь з Гришкою — замолотять восени хоч пуд який проса на кашу? Однаково хліб: чи просо, чи гречка, аби було чим борщ заїсти. А чого б хлопцям і не замолотити? Обидва замашні, спритні; свого, бач, жита аж півтори копи за день збили!

Але в пам'яті знову сплили Гандзючисі докірливі Василеві слова: "Краще, мамо, в старці йти, аніж ціпом хліб заробляти..." Запитала вголос, чітко слова проказуючи:

— А що ж ми, сину, їсти будемо?..

Вона підвелася з лави, хвилину стовбичила над посудом,— все ще шепотіли їй вуста, ніби вговоряла сина,— а далі втерла рукавом скупу сльозину й мовчки, вряди-годи схлипуючи, шарувала віхтем чорне горня.

* * *

— У молотники радять...

Василь Гандзюк — перший парубок у Піях — сьогодні сам здивувався з того, що йому раптом обридла й надокучила парубоцька гульня. Справді, чого йому йти туди, на ту вулицю? Хтось, може, женихається, маткобожиться коло дівчини, а йому, Гандзюкові, треба рихтувати ціпа!

Вийшов він з хати, позмагавшись з матір'ю, з таким смутком, що ніякою гульнею не розвіяти його.

"Рихтуй ціпа..."

Замислений, Гандзюк нерухомо сидів під яблунею, недалеко своєї клуні, і з тупим болем прислухався до глухого бринькання балабайки.

Десь далеко, на кутку, вирувала сільська вулиця. У вуха Ганд-зюкові глухо бубонів бубон — враження було таке, ніби виїздили з весільним поїздом придани; бубнові підспівувала, мов та весела приданка напідпитку, балабайка: вона тілілікала тонким голосом і, здавалося, не в силі була заглушити голосні удари бубна:

Бум-бум-бум... Тілілі, тілілі-лі... Вамбум-бум!..

"Гришка триндикає..." — подумав Гандзюк.

Справді, на Василевій балабайці — усі знали — грав сьогодні найменший брат його — жуплякуватий, завжди хоровитий, але веселий на вдачу хлопець. Гришка — так звали його — грав сьогодні з особливим успіхом: йому пощастило підслухати в солдатів, що стояли були у Піях, декілька нових пісень, вивчити пісні ті, ще й на голос по-солдатському взяти, щоб потім з великою насолодою, як новину, притриндакувати їх на вулиці; а слова він вимовляв, як то й годилося, з тупою старанністю:

Едет Ленин на телеге,— Я за ним вдогонку...

Гришці подобалися слова цієї пісні: зрозумілі й до прикладу припасовані, вони аж танцювали на балабайці.

— Хто він такий — Ленін? — цікавився Гришка, але ніхто з хлопців не міг до ладу пояснити.

— Чудаки: генерал, який Денікіна не послухався! — урочисто, з виглядом знайка, сказав один зарічаний парубійко.

— Упертий, видать, коли воює з таким бороданем, як Деніка! — додав хтось.

Гришка навіть спробував уявити собі невідомого Леніна за цією піснею: виходило так, що він їздить звичайним селянським возом од

села до села, підбиває проти Денікіна людей і, заклопотаний війною, зовсім не зважає на прохання Смолярчукового Кирила: гнати Кирилові самогонку чи ні?..

А на Смолярчукові Гришка спинився не випадково: Кирилів Кар-по, казали дівчата, записався до війська — у пластуни якісь чи в плаксуни, не добрав Гришка! Чув тільки:

"І мій син із золотими плечами ходитиме!.." — сказала нібито Карпова мати.

— Хай собі пишуться...— міркує знічев'я Гришка.

Він удруге б'є пальцями по струнах, удруге вимовляє слова чужої йому пісні; вимовляє їх баском, по-парубоцькому, особливо підкреслюючи ті рядки, що стосуються самогонки:

...Разрешите нам, товарищ, выгнать самогонку!

— Це, хлопці, наче Кирило Смолярчук біжить за возом та проситься! — вихоплюється із словом Гришка.

Але йому ніхто не відповідає; молода челядь захоплена словами дотепної пісні, пісні, що встигла прославити, як здається парубкам, піївську самогонку... Її — пісню — тільки й співати варто заради цього!

Правда, деякі парубки гоноровито спльовують на землю з таким виглядом, ніби нічого нового Гришка й не співає сьогодні, ніби вони ще кращі пісні чули й знають,— отож нема чого по-дурному вихваляти запозичену з чужого голосу пісню!

Не здивувати піївських парубків піснею. Ніколи!

— Вона під гармонію краще виходить,— говорить хтось недалеко Гришки.— Ну, скажіть, як тоді грати на балабайці, коли людині гармонії хочеться?..

— На гармонії, кажеш, краще?

Усміхаючись, Гришка повертає голову і довго шукає очима того парубка, якому так раптом заманулося гармонії, він вирішив — з усього видно — відрубати парубкові так, щоб раз і назавжди відбити в нього охоту встрявати не в своє діло:

— Гармонія! Ну й сказав, хлопці, наче в церкві не вдержався! Може, тобі ще трирядки забажалося, такої, може, як у Півненко-вого Данила?.. Чому б не Маруся, якби шанувалася!..

— В'їдливий...

Сміються хлопці з дотепної відповіді; добрим словом згадують Півненкову гармонію, і ніхто, здається, не прислухається вже до слів парубка, коли той намагається огризатися до Гришки: нікому нема до того діла.

Вулиця, захлинувшись парубоцькою піснею, знову гуляє під голосні удари бубна.

Гришка уриває грати.

"Хай краще співають хлопці,— ображено думає він,— як маю триндикати на балабайці..."

Мовчки струснув білявим, обрідним чубом, тихо поклав собі на коліна балабайку і, слухаючи пісні, мимоволі згадав за Півненкову трирядку: гармонія на всі голосники — разом з піснею — заливається в його дитячій уяві... Вона плаче й сміється тут таки, під вербами; захлинається

від пісень — сумних і веселих, а він, Гришка, аж очі примружує від такого великого щастя, голови не повертає, щоб не схлюпнути вимріяної насолоди: йому здається, що він от-от черкнеться підборіддям об ріжок гармонії...

— Тю, і малих чорт на вулицю носить! Посунься! — безцеремонно гукає до Гришки якийсь кремезний, вузлуватий парубок з чужого кутка.

Гришка швидко, не змагаючись, одсовується, дає парубкові місце поруч себе. Парубок придивляється до Грищиного обличчя, а пізнавши його, трохи ласкавіше говорить:

— А-а, це ж Василів братуха! Гуляй, малий... Нікого не бійся, гуляй!

— Я не боюся,— тихо одказує Гришка.

Йому приємно, що цей міцний, дужий парубок, згадавши Грищи-ного брата, не дав йому стусана, а, навпаки, запросив гуляти... Добра в нього рука — Василь!

"Він,— снує свої мислі про брата Гришка,— обіцяв за всяку ціну купити в Півненка його трирядку... Сорок карбованців хоче за неї Півненків Данило!.."

Отоді вже ревтиме й густиме піївська вулиця од захід сонця до світанку!

Парубок з бубном вибиває чотири голосних удари, Гришка підхоплює ті удари тонким "ті-лі-лі" на балабайці, і глухим кутком знову котяться урочисті звуки бубна, ніби нарочито закликають не спати такої зоряної ночі:

Бум-бум-бум... Тілілі, тілі-лі... Вамбум-бум!

— Чого це ваша Галька вулиці цурається? — запитує в Гришки той-таки вузлуватий парубок, що сидить поруч.

"Чого йому треба від мене? — дивується Гришка.— Пристав як та шевська смола!"

І він, залишаючи пальці на струнах, сміливо, як на Гришку, відказує:

— А ти сходи та й поспитай! Чого, мовляв, не зволили вийти?.. А то ще мене замість Гальки пригорнеш під вербами! — навмисне грубіянить, навмисне відповідає так Гришка, щоб додержати піів-ських звичаїв.

Не чути було парубкового слова; дівчата пирснули сміхом, хлопці тюкнули, зустрічаючи своїх товаришів з іншого кутка, а власник бубна зробив таких три голосних ударів, що на кутку жахнулися зо сну собаки й завалували з кінця в кінець глухої пііївської вулиці.

По-стародавньому гуляла ще пііївська вулиця!..

* * *

— Сказися ти з бубном своїм! — вилаявся Василь Гандзюк.

Сидів нерухомо під яблунею і пихкав, глибоко затягаючись, цигаркою. У пальцях стримів йому ще великий недокурок, але він раптом погасив його. Бачить Василь: вийшли з хати на ганок мати; обличчя за гіллям яблуні не видно парубкові, а тільки біліє в сизій темряві рукав материної сорочки; постояли мати, послухали парубоцького тюкання, перехрестилися й тихо пішли назад у хату.

На порозі оглянулися: ще трохи постояли і на зорі подивилися — шукали, видно, молодика... Пішли.

Василеві соромно чомусь стало за хлопців — уперше це з ним так, бо сам любив вихріти й командувати на вулиці. Добре, що не помітила його мати під яблунею, а то знову почали б, мабуть, картати словами та докорами — і за вулицю, і за непослух, і за поведінку дурну його в хаті... Справді, чого йому було скригати зубами, дверима хрьопати?..

Так, мати день у день рають у молотники йти, день у день журять йому голову безхліб'ям, наче він — Василь — сам не бачить, які в них статки?.. Ех, не знають його мати! Зовсім не знають.

Та ще й те сказати: радять йому сховатися від мобілізації.

"Тікай, сину, на степ, хай вона трохи перешумує, революція ця, а тоді знов повернешся до села... Еге, ще й хліба на зиму приробиш... "

"Говорять таке, наче маленькі",— подумав тоді Гандзкж.

Своєю охотою він і сам не збирався до війська йти, хоч багато вже дехто записався з піївчан, але йому ніяк не годиться за Дені-кіна битися. Все заможніші пишуться у добровільну ту армію, ну й бідних, зрозуміло, підмовляють та заохочують писатися.

А вчора приходив до нього Кирило Смолярчук, наздогад буряків казав:

"Ти в нас, Василю, перший, можна сказать, парубок у Піях... Один тільки гандж у тебе: комуністів боїшся". "Чого ж це я боюся їх?" — запитав його.

Смолярчук хитро так засміявся, обвів прижмуреними очима Ган-дзюкове подвір'я з хатою старою у вишняку і тільки на пригребиці, коло погреба заваленого, зупинив свої очі й промовив:

"Так ніззя разсуждать... Заразу треба огнем випекти, тоді порядок у нас буде! Зрозумів? До ноги треба вибить".

Промовчав Василь. Смолярчук покрутився на подвір'ї, почастував Василя папіросою, ще хотів щось, видно, сказати, але поспитав тільки, чи не вийшла б його — Василева — мати днів на два проса жати? Добре, Василь перекаже...

Аж у воротях ще раз оглянувся Кирило Смолярчук.

"Не треба вірувати трусові,— сказав.— Чого тих злиднів боятися?"

Він бачив недавно полонених коло волості — не люди, а мотлох якийсь! Ну, а в Денікіна, хай подивиться Василь, орли просто: люди, як перемиті... І знову ж таки — зодяг який дають у кавалерії, га? Його Карпо без балачок записався.

І пішов собі повагом, попихкуючи папіросою.

Усміхнувся Гандзюк, уперше подумав так:

"Іч, зараза яка! І хліб чужими руками хоче впорати, і комуну чужою кров'ю до ноги вибити, щоб хліб йому з тієї крові кращий зародив!.. "

Кинув, пам'ятає, папіросу з тієї злоби, аж засичала у воді, бо саме після дощу розмова ця була.

...На селі, десь далеко, пролунав глухий постріл. І знову з тривогою відчинила сінешні двері Василева мати, знову довго стояла на ганку і все слухала, як валували на кутку собаки.

Вона стояла тепер у чорній кохті: висока, темна тінь на білій стіні хати.

— І чого вони шастають раз у раз? — сам себе поспитав. Нічого, здається, не бояться так мати, як їхнього парубкування! Смішно Василеві: коли б можна, то за руку водили б їх туди й назад!

І похмарнів, згадавши: "Удвох, діти, ви півтори копи за день упораєте... Еге ж, півтори копи: молоді, замашні хлопці..."

Василеві з болем всотуються материні слова: "Чула, хлопці, що на степу півпуда з копи платять... І пшеницею, бо степові люди не сіють жита... "

"Умгу",— відповів був Василь за столом. І більше, пам'ятає, аж до вечора не розмовляли з приводу молотьби. Добре та гаразд знає він, до чого стосувалися ті люди степові: бояться мати мобілізації.

У рудих хмаринах виткнувся на небі кривавий серп молодика.

"Таки подивилися на нього мати — не заспали..." Важко зітхнув і почав крутити нову цигарку.

Не піде він у молотники: хай собі як хотять уговоряють його мати, а він зарікся йти!

* * *

Ліг у саду на прив'ялий покіс трави.

Добре. Вони з Гришкою погодилися йти молотити... Хай уже дражнитимуть собак попід дворами, як на те пішло! Хай... Гандзюк оскальнувся посмішкою:

"Боже мій, яка б то радість була матері! Але хіба вони — мати — уявляють собі молотників на степу? Тільки торбів через плечі не хватає тим молотникам!"

...Так, вони підуть поза селом, підуть рано, до схід сонця.

Один — ставний, кремезний, з широкими плечима і великими, схожими на червоні буряки, руками; сорочка на ньому товста, з гарно вишитою маніжкою, на голові сірий картуз, а в руках замашний ціп. Таким уявляє себе і таким справді є Василь; поруч нього — худий, схожий на тхора, жуплякуватий Гришка; обидва вони в пилюзі, зморені й здорожені, а стоять — в уяві Василевій — коло воріт якогось дукаря-степовика: роботи питають.

Василь навіть картуза зняв, щоб ласкавіше поздоровкатися та не таким уже гайдамакою в очі степовикові впасти; от він усміхнувся — сором'язливо, покірно, як доброї матері дитина!..

Ще й Гришку смикнув за рукав, щоб він трохи підбадьорився.

— Держися героєм! — сказав, зберігаючи усмішку.

Гришка, знає Василь, заведеує, окриситься. Мале — дурне, не розуміє того, що, може ж, десь і господиня з-за хліва на хлопців дивиться, отож треба їй хоч усмішкою ласкавою догодити, а по-друге — не такими уже й захарчованими видатися!

А груди свої, розхристані на один тільки ґудзик, хлопці виставили так, ніби вони збираються продати їх: "Отакі ми, дядьку!.. Дивіться з усіх боків... "

— Звідки? — бовкає знічев'я дядько.

— Піївські,— статечно одказує йому Василь.

— Так... Це коло Дніпра там десь?

— Коло Дніпра... Водяні, можна сказать, люди,— пробує жартувати Василь, захоплений із своєї вигадки; але його стримує, як то завжди буває у таких випадках, сувора, трохи навіть глузлива дядькова усмішка.

— Водяні?..

Гришка, здається Василеві, навіть ціпилно до ноги приставив — солдатом стоїть перед степовиком; балакучий, він от-от вихопиться й собі із словом доречним, але стримується чомусь, вичікує, хоч по очах видно, що хоче встряти в розмову, а тільки не насмілюється.

А Василь, як старший брат, умовляється за роботу статечно, слова материного пильнує:

— За копу — півпуда пшениці... Егеж, молотники з нас молоді, замашні... До зернини виб'ємо!

— Так, так... — одказує знехотя дядько.

Він примушує своїми "так, так" чекати на відповідь хвилин зо три; але хлопцям — не первина, вони вже не одного такого відвідали, отож чекають терпляче, переступаючи з піску на шпориш, чекають, не спускаючи очей, щоб не образився, бува, хазяїн з такої неповаги до нього.

— Так...

І невідомий Василеві степовик, не відповідаючи, придивляється чомусь до Грищиного обличчя,— худого, схожого на тхорине.

— І який з нього молотник?.. — висловлює Василь дядьків сумнів.

Степовик скінчив нібито свої оглядини, бо Василь уже ловить знайомі йому слова:

— З миски, мабуть, добрі молотники? Ну, а так, як до діла, то з вашим молотінням будемо без насіння?!

Василь, звичайно, кидається від такої образи, хоч добре знає, що ніяким обуренням і лайкою діла тут не звариш; перед ним широкий, у три пілки, сказати б, чоловік; воло тому чоловікові звисає, як у добре відгодованого кабана, спокійний він і певний за свій спокій... Не годиться вишкваркою плигати й сичати перед таким чоловіком.

— Ви ж не бачили, дядьку, нашої роботи,— похмуро говорить Василь.

Йому аж у грудях клекотить сказати, що забилися вони сюди — на степ — не милостині просити, не клинки під вікнами "на погоріле", як дехто робить, збирати, а прийшли з братом молотити... Хай не лякає степовика Гришка своїм захарчованим обличчям — він жилавий, міцний хлопець!

І стогів його, хай не дивиться з такою підозрою, вони теж не заберуть: їм небагато треба — пуд-два з тих стогів заробити!

Обводить Василь очима широкий степ: стерня на степу, як вічка безмежного невода... Нема кінця, краю нема тим вічкам з вузликами срібно-золотими!

"Які багаті землі в людей!.." — хочеться сказати йому.

...Не скінчив, виходить, степовик своїх оглядин; Гришку залишив, як жука при дорозі, не вартого уваги, а зате пильно дивиться на Василя.

Дивиться йому в очі, сповнені жалю від образи; сковзається усмішка на обличчі дукареві — він з великим задоволенням зупинив свій зір на Василевих руках, схожих на червоні буряки, дивиться на його товсті, засмаглі губи, на босі, порепані від сонця, ноги...

"Тільки в зуби ще не подивився,— міркує Гандзюк.— Наче коня на ярмарку купує!"

А після таких пильних оглядин степовик пропонує хлопцям як ласку... сім фунтів з копи. Ну, а коли добре робитимуть, можна буде й десять фунтів дати, йому не шкода за добру роботу!

Тільки не пшеницею, а житом: не зародила, мовляв, пшениця!

Степовик, що за нього так гарячково марить Василь, несподівано стає балакучіший. Адже перед ним — два убогих молотники з далеких Пиїв; обидва здорожені, голодні, вони підуть робити за яку завгодно ціну, за шматок хліба дякуватимуть... І хто їм дурний сказав, що півпуда з копи платять? Він, степовик, знає: пиївські люди не їдять пшеничного, більше на житньому перебиваються,— правду він каже?

Він добре знає, як живуть ті водяні, мовляв, люди! Ну, а харчі в нього добрі, одпасуться трохи хлопці; але ближче до діла: усім воно тепер не мед п'ється... Революції, бач, роблять.

Так-от: йому треба, хай знають хлопці, збити на кулі сорок кіп пшениці, він помолотив би й машиною — діло невелике, але йому до зарізу треба кулів: клуні й нові хати синам укривати.

— Сім фунтів з копи?..— не стримуючись, голосно, з обуренням запитує Гандзюк.— А краще хай погорять тобі стоги твої, як за сім фунтів копу молотити!

Василь підводиться з покоса, думає: "Ну, вилитий тобі Кирило Смолярчук! Наче одна мати породила їх... "

...Ні, не піде він у молотники. Краще вже золото японцям копати, як з ціпами дражнити собак попід дворами!

Хай собі як хотять уговоряють його мати, а він зарікся йти...

Не хоче він, Гандзюк, раз у раз слухати, як будуть у кожному селі хитати головами, коли зустрічатимуть двох молотників:

— Бідні хлопці, як важко їм ті пуди заробляти...

* * *

Аж очі розгорілися Василеві. Доки лежав горілиць на покосі, заплющивши їх, доти не бачив, здається, неба... Ходив з Гришкою курними степовими дорогами.

І ніч підкралася до нього так тихо, що не спам'ятався: стояла над Піями, як німа. Замислений, мрійно дивився у безкраю, чарну далечінь, хитав головою. Він, як і мати, любить зоряне небо.

Чумацьким Шляхом, як рікою, у безвість ринуть зорі... Золотим пилом курить безконечний шлях! А тиша навкруги така ж німа, як і ніч над Піями.

Тільки смутними голосами — надокучили вже ці пісні Василеві — виводять дівчата щовечора однієї:

Ой до того проса та проса Доріженька проста та проста...

"Маляренкова тягне...— подумав.— Сама мала, мов та рукавиця, а така голосиста!"

Мимоволі слухав пісні. Бубон давно вже затих чи рушили хлопці на інший куток — невідомо, бо в унісон пісні врядигоди бриніла тільки балабайка; вона бриніла на одній струні — бринь-бринь, ніби боялася порушити лад у ясних дівочих голосах, а тільки разом з ним намагалася вивести й пустити у чарну ніч слова ті смутні, що дрібними сльозами з любові сходять...

"От якби під гармонію заспівати її,— спливло Гандзюкові,— птиця б і та слухала!"

Ніхто, мабуть, з піївчан не любить так грати на гармонії, як Василь Гандзюк! Йому іноді здається, що він з останнього стягся б, щоб купити собі трирядку в Данила.

"То нічого, що вона стара,— заспокоював себе,— голосники в неї — справні... Кращі, може, як у новій!"

На одну мить ревнули горласто баси,— розступилися збрижені міхи на гармонії,— і ніжно, серце краючи, заспівали під'южисті голосники. На одну тільки мить, бо сам зрозумів, яка то безглузда для нього і яка марна мрія — Півненкова гармонія!

Тоді в'їдливо засміявся, сам себе картав. Друга тобі, Василю, золота гора з чехами та японцями! Дома — на два місяці хліба стане, а йому — гармонію подавай! Ти ба, Смолярчук який з катеринками знайшовся!..

У нього глибоко-глибоко, підсвідомо якось, закралась була заздрість до Смолярчука — ні до кого іншого, а тільки до Смолярчука: він сто гармоній купив би, якби тільки схотів! На все село десяток таких, як він. Йому з одного млина пливе стільки добра, що хватило б увесь Гандзюченків куток прохарчувати!

І ця заздрість до Смолярчукового добра зростала. Скривився і висміював сам себе далі. Гармонія!.. У Смолярчука — просяні жнива: п'ятнадцять кіп накосив уже, а ще кіп на двадцять жати стоїть, чого ж йому не грати?.. Гратиме! А ти будеш йому коло ціпа приграваті! Мине два місяці — хліба й пилини нема,— тоді скинеш шапку, брешеш, скинеш! І покірно, ковтаючи слину, скажеш:

"Піду до вас, дядьку, за ледабриню — дурно робить".

Тіло Гандзюкові затрепетало, зубами скригнув.

— Бреше, не діжде він, щоб я йому молотив! То тільки батько покійні, пам'ятаю, од зорі до зорі ціпом було гатять у багачів.

"Найкращі кулі — з-під Гандзюкового ціпа",— казали.

— Не діждуть вони! — уперто, ніби нахваляючись на когось, повторив Гандзюк.

Перед ним замайоріли, як недавно ще стерня на степу з вічками із безмежного невода, Смолярчукові копи; з високими острішку-ватими шапками, вони гордовито бовваніли довгою стайкою на просищі, під горою.

Ясно бачив: п'ятнадцять кіп. Він, Гандзюк, ще й пощитав сьогодні, коли йшов повз його поле. "Своїх нема,— подумав тоді,— то хоч на чужі позавидуй!"

І сміявся, пам'ятає, з пастухів, які гамселили ціпками сухий бур'ян і серйозно, задерикувато приказували якоїсь кумедної пісеньки:

Наплюю я багачу: Свою копу молочу!

"...Гоней четверо, а може, п'ятеро до кіп тих",— настирливо снувалася думка. І не спам'ятався, звідки і коли підкралися до нього такі дивні, як на його вдачу, мислі:

"На селі — розгардіяш... Денікінці мобілізують підводи, мобілізують людей, у копах нахваляються забрати хліб, щоб повернути панові збитки за воловню... І нікому не буде діла до Смолярчуко-вої копи! Перестояла, скажуть, копа... "

Серце стріпнулося Гандзюкові. Треба тільки чіпко взяти й до толку привести її! А він, Василь, спокійно рушить тоді на заробітки: у матері буде приварок аж на цілу зиму.

Згадавши про матір, Гандзюк похмарнів: покора й смуток в очах у матері.

Усміхнувся: "Вони, мати, жахнулись би такої думки!.."

...Ну да, Смолярчукову копу проса вони переносять удвох з Гришкою цієї таки ночі. Ряднами, по три-чотири снопи; до снідання упорають, а там — шукай вітра в полі!

Гандзюкові обважніла голова; тіло вдруге взялося трепетом; чи то від землі потягло холодом, чи так дрож пішов по тілу. Стояв під яблунею, як сліпий...

Тільки ясно бачив, здавалося, Смолярчукове поле під горою й довгу стайку кіп.

"...Навпростець, левадами, це зовсім близько. Хіба гріх у такого вкрасти? — знову підкралася думка.— Йому ж з горла пре..."

Сам себе намагався переконати: "Та хто говорить, що гріх? А то хіба не гріх, коли вони на одному борщі сидять, га? — з обуренням запитав.—

А просо в нього, як оливо; зернисте та волотисте — з копи п'ятнадцять пудів буде... "

Уже не мав більше ніяких сумнівів; один тільки Гришка, коли згадав його, викликав тривогу: боязкий він якийсь, немічний, а найгірше — любить багато говорити.

А втім, Василь добре знає свого брата, знає краще за Гришку, якими чарами спокусити його! Він так і скаже йому:

"Дурний, не бійся: гармонію ж купимо... Хіба в такого гріх украсти?"

І Гришка, він певний, піде за ним — заради гармонії — не тільки на Смолярчукове просище, а коли треба — у вікно полізе, на вила настромиться!

Гандзюк крадькома, ніби справжній злодій, легко рушив до клуні: йому треба зодягти чорну, крамну сорочку.

* * *

Гришка підвівся рушати додому. Він тільки дослухає новини про "вовків" якогось Шкури, а тоді — додому, на сіно.

Йому, правда, по дорозі було б з Маляренковою дівкою, а тільки невідомо ще, як воно складеться: коло неї припадає отой балакучий, вузлуватий парубок, що про Гальку їхню перепитував!

Гришка підожде; спить він у клуні разом з Василем, і нема йому чого боятися допізна гуляти. Воно трохи незручно, що він — менший — гуляє, а старшого нема на вулиці, але яке кому діло? Слава богу, він уже не маленький: п'ятнадцять год ще на Григорія сповнилося!

Вулиця тихо, ніби казки страшної слухаючи, бубонить під вербами, мугикає знічев'я, а вряди-годи позіхає...

— Спати час! Рушаймо, дівчата! — вихоплюється раз у раз нетерплячий голос якоїсь дівчини. Але сама вона не підводиться, а, навпаки, затуляючись хусткою, довго захлинається сміхом і довго розповідає парубкові про щось таємне-таємне...

Маляренкова — маленька, з терновими очима, в'юнка й заріча-на, все підбиває дівчат заспівати на прощання.

"Хитра,— думає собі Гришка,— голосом чарує... "

А все-таки він підожде: може ж, той балакучий парубок одстря-не, а Гришці з нею — по дорозі... Разом, виходить, додому йтимуть! Нічого іншого, тільки разом додому йтимуть!

Гришка зітхає, підсмикує штаненята й терпляче чекає. Так і не дослухав він, що саме виробляли "вовки" на селі; повернеться до нього обличчям Маляренкова — так він одразу застиг і прив'яв.

"Мара якась найшла на мене, чи що? — думає Гришка.— Гляне дівчина, а мені мову одбирає: за весь вечір двоє слів бовкнув!.. "

Хай уже він дорогою говіркіший стане, а тут... Гришка зітхає, підсмикує штаненята й терпляче чекає.

— ...Тікай! Тікай, у бога-спасителя!.. — пролунав дикий, оскаженілий голос.

Вулиця кинулася врозтіч... Крик, галас.

— Стой! Стой!

І дзвінко, десь близько-близько, ніби над самим вухом, пролунали постріли з гвинтівок. По вулиці важкою ходою загупали солдати.

Вони виринули у своїх великих сірих шапках так несподівано з-за рогу вулиці, що ніхто з парубків і дівчат не встиг спам'ятатися, куди тікати; з дивними відзнаками на рукавах френчів — розкритою вовчою пащекою з великими іклами й висолопленим кривавим язиком — вони шматували й рвали на клапті всякого, хто тільки попадав під руку.

Довгими козацькими нагаями били по жижках, а так стриноживши, падали всією вагою свого тіла на званого й хрипіли п'яними, оскаженілими голосами:

— Девок давай... Девок!..

— Ожирели в тылу, сволочи-и?

Десь тріщали тини, шелестіли по той бік вулиці коноплі, й голосно, терзаючи тишу над сонними Піями, кричав на всю горлянку Смолярчуків Карпо:

— Вот ето їм, заразам, ясир! Валяй її під клуню,— я її знаю!

Гришка тремтів з переляку, мов той сполоханий заєць зо сну; під вербою, бачив, важко, на всю руку, били по обличчю якогось парубка: рукав з ікластою вовчою пащекою то підносився вгору, то падав з хеканням униз — раз, другий, третій...

— За що ж це мене? — утираючи кров, допитувався парубок.

— За большевизм!..

...Маляренкова, пам'ятає Гришка, не встигла випорснути з кола; вона стояла поруч вузлуватого парубка така бліда, як з крейди вимурувана. Тільки з тернових очей котилися їй сльози — дріб-ні-дрібні, як маленькі краплини роси...

Важко хакаючи, ніби йому бракувало повітря, біг просто на неї гінкий, з вищиреними білими зубами, невідомий солдат.

Гришка вперше за своє життя побачив таку людину: в одному усі йому горіла чарівним якимсь блиском золота сережка.

У Гришки тремтіли з переляку ноги — не було снаги бігти. Він на одну тільки мить звів очі на вузлуватого парубка і, здивований, прикипів на місці.

Парубок присів раптом до землі, пригнувся, а далі випростався й висмикнув з-за пасика одріза: пасмо світла від пострілу засліпило Гришці очі.

Він уже більше не бачив нічого й нікого. Нелюдським голосом, як під ножами, кричала й благала когось" батьком рідним називаючи, Маляренкова дівка.

— Не бойся, дура: у него только триппер!..

Гришка тихо, як цуценя, заскавчав під ударом нагайки, притулив до грудей свою балабайку й наосліп, на всю силу своїх прудких ніг, побіг попід тинами додому.

За ним не було ніякої погоні.

Прославлені "вовки" генерала Шкури шукали зовсім іншого м'яса!

У пелени летіли криваві дівочі сльози.

— Кусається?! — гукав десь у коноплях Карпо Смолярчук.— А ти її в зуби, коліном на груди... Так! Одразу тобі й посмирнішала!..

Дикий, озвірілий виродок запорожців, козацький офіцерик російської армії — Андрій Григорович Шкура — справді-таки білував робітникам і селянам шкури і посипав їх сіллю, щоб вони на все життя запам'ятали і поколінням наступним переказували, що Росія —єдина, велика і неподільна!..

...Захеканий, з поширеними од переляку очима, Гришка зупинився бігти тільки коло свого подвір'я. А помітивши коло воріт чорну, високу постать з револьвером у руці, він упав грудьми на балабайку і, схлипуючи, по-дитячому заплакав.

Його шарпнув і підвів за руку Василь.

— А ще парубок миршавий! — сказав.— Балабайку тільки спор-тив! Чого ти летів, як скажений? Хто тебе займав? Сорочка на йому займеться!.. Хто, кажи?!

— Ніх-т-о-о... Ходім з дороги, я все, все тобі розкажу.

І вони обидва, все ще прислухаючись до глухого крику на кутку, зайшли на подвір'я.

— Ну, говори швидше! — підстьобував словами Василь.— Роз-приндився!.. Ну, я слухаю. Мені нема часу на дурні теревені!..

"Куди він поспішає? — здивувався Гришка.— Вирядився Василь у чорну крамну сорочку, з револьвером,— куди це він?.. " Але Гришка не насмілився поспитати: боявся Василевого гніву.

— Солдати дівчат ловили,— сказав він.— З усіх боків як оточили, зарази, а тоді одразу: "Стой, самостійники!.." Хлопців на смерть поприбивали; а наші гади, піївські ж, що в пластуни ото пописалися, дак наче ті скажені собаки: тюкають, одмінюють собі голос, б'ють хлопців, куди вцілить, а дівчат...

Під ганком задзявуліло щеня, Гришка струснувся тілом і затих.

— Ну, далі... Швидше! — підганяв його Василь.

— "У ясир їх!.. " — гукав Смолярчуків Карпо,— а до чого воно — не знаю, бо мене так ударив один "вовк" нагайкою...

— Дурних і в церкві б'ють! — озлоблено промовив Василь.— Що було далі? Які "вовки"?

— Да денікінці ж! Тільки скажені якісь і п'яні-п'яні, як дим... Дівчат валяють посеред вулиці, заголюють, а коли пручається,— б'ють немилосердно! Маляренкову дівку як звалили на колодки,— кричала, як під ножами! Добре, що Галька наша не пішла сьогодні на вулицю,— скінчив Гришка.

Він боявся, що Василь буде гримати на нього, скригати й лаяти, а найбільше — сам побіжить битися на вулицю.

— Боже тебе сохрани йти туди,— не втримався Гришка,— уб'ють.

Василь мовчки вислухав Грищине оповідання. Аж на виду, помітно було, одмінився; міцно заціпив у руці револьвера й крутив ним у всі боки — здавалося, шукав місця, куди б йому зручніше вистрілити.

— Так... Смолярчукові ясирити захотілося?.. — запитав чомусь Василь.— Мало вони так з людей, посеред білого дня, кров п'ють? Мало,

виходить: ти ще йому вночі, під тином лягай! Зарази! Перестріляв би до одного, як стерво.

Мовчки зайшли обидва до клуні: кутком, стріляючи вгору, з неймовірною швидкістю промчали верхівці.

Голоси на кутку стихли, заніміли. Десь під ганком дзявуліло перелякане щеня, але й воно раптом урвало свій голос: замовкло.

Над Піями стояла німа зоряна ніч.

Василь запам'ятав чомусь Смолярчукове слово: "ясир". До ладу ніколи не сказав би, що воно визначає, слово це давнє; а сам не раз чув його од матері, як людей колись у ясир татари брали. Дівчат і молодиць ясирили, щоб у гареми панам продавати.

"Нічого не варті ми,— подумав,— коли знову на ремінному налигачі збираються водити..."

— Кинь ти отуди к чорту свою балабайку! — гукнув несподівано Гандзюк до брата.— Бери рядно, згорни його чіпко...

— Куди ж ми? — злякано поспитав Гришка.— Глупа ж ніч, таке скрізь робиться, а ти... Куди це ти надумався?

Василь, несподівано для Гришки, засміявся:

— Куди, питаєш? Просо до Смолярчука ясирити! По снопи, зрозумів тепер?

Гандзюкові сподобалося, видно, слово давнє "ясир"!

"Нічого дивного не було б,— мислив Гришка,— коли б Василь побіг зараз битися на вулицю, коли б він перейняв десь у глухих сутичках і застрелив хоч одного з "вовків" тих — нічого дивного. Але йти глупої ночі красти просо — це божевілля якесь, сказ!" Зроду не чув він таких розмов од Василя. Знає тільки, що він багачів недолюблює... Сперечатися? Боявся, Василь не з тих, щоб ним хтось командував і поради йому давав! Яка страшна, проклята ніч випала Гришці!

Дивно: Василь не кричить, не лає, а ніжно, по-товариському, як рівний з рівним, говорить:

— Не бійся, дурний! Хіба в такого гада гріх украсти? Треба, а не гріх: йому ж з горла пре!.. Ну, а йдеш ти зо мною, копа проса — п'ятнадцять пудів...

Він нахилився близько Грищиного вуха:

— Чудак ти, їй-богу: гармонію ж купимо!.. Ну, рушаймо: пізній час! — суворо, наказом, забриніли останні слова.

У Гришки тихою радістю заблищали очі; навіть сльоза скотилася й капнула з ока на руку...

— Гармонія... — вимовив він і спробував усміхнутися, але йому заболіла розрубана нагайкою рана на спині,— тоді болісно скривився, струснув чубом і кинув на сіно балабайку.

Мовчки взяв під руку сіре рядно і, не причиняючи воріт у клуні, рушив підбігом за Василем.

* * *

У Гришки підкошувались ноги: втома така велика, що впав би, здається, отут-таки, на Смолярчуковому просищі, під крайньою

півкопою, й заснув навіки. Хай приходить тоді з вилами Кирило Смолярчук, хай настромлює на вила його, Гришку, як сніп — йому тепер однаково!

Руки не підводяться до рядна із снопами, не в силі вже він стягти й зав'язати рядно — от-от упаде на снопи й заклякне.

— Наклав уже? — чує він над головою.— Чи чого ти вовтузишся? Теж мені — злодій!

Василь зав'язує рядно з такою силою, що риплять снопи.

— Дивися ж краще під ноги, волотків не губи,— наказує він.— Та не ходи, як та манія, однією стежкою!.. Онучі з пальців не з'їхали?..

— Ні,— стомлено одказує Гришка. Йому заздрісно дивитися на Василя, радіє він за нього... То нічого, що Василь раз у раз скри-гає на нього зубами, раз у раз підганяє та гримає, то дурниці! Так, виходить, треба. Адже Василь старший, та що там старший — діло не в цьому!

Гришка так любить свого брата, так гордіє ним, що готовий, здається йому, отут-таки, на Смолярчуковому просищі, вмерти за нього. Хто, скажіть, так мудро вигадав би, як Василь? Собі зробив і Гришці наказав: пообмотувати ганчірками пальці на ногах, щоб посліду, коли метнуться шукати, не прислідили. Отакий Василь!

Радіє Гришка; сон і втома з ніг його валяють, а він біжить хортом із снопами за плечима і страшно боїться впасти, щоб не заснути.

— Бистріше, не плутай ногами! — чує він знову Василів голос над головою.

Страшно, моторошно Гришці на степу глупої ночі. Коли вперше прийшли вони на поле,— тихо, крадькома, оглядаючись на всі боки,—

тоді так ясно було, що боялися йти під гору: далеко-далеко майорить тінь людська зоряної ночі. А це — посеред ночі — небо вкрилося рудими хмарами; стояли над полями отарою, ніби їх зганяв хто незримою рукою. А щербатий місяць вихрить у тих хмарах кривавим серпом.

Ніколи б сам, міркує Гришка, ні за які гроші, хай сто рублів дають йому, не пішов би він у такий час на степ! Та що сходити — дурниця! Усякий сходить. Можна було б якось уже збігати — не мудра штука, а ти спробуй копу проса за ніч переносити, як оце вони вдвох з Василем,— отоді герой будеш! А сходити — ну, сходити всякий сходить!

А тут: ідеш стернею із снопами в рядні, волотки по жижках — торк, торк, наче тебе хто за ноги хватає! Страшно оглянутись назад, хоч Гришка добре знає, що слідом за ним широким кроком ступає один тільки Василь... Він навмисне йде останнім, щоб не боявся Гришка.

А який дивний степ уночі! Десь далеко, ніби на могилках, коло тих чорних куп, бреше на місяць лисиця: тяв-тяв, тяв-у-у!

До її тонкого голосу прислухаються на селі собаки й сумно, моторошно виють. А понад шляхом, у золотій смузі світла, що падає на стерню од місяця, бавляться ховрашки; а буває, просто з-під ніг випорсне ще й стрепенеться більший ховрах, схожий на мале зайченя... Отак і помчав би за ним полем, так і гнав би його без кінця-краю: "Тікай, ховраше!.."

А вночі страшно. Серце стріпується од такого ховрашка, руки й ноги німіють — боїшся з переляку впустити рядно.

— Умерла Смолярчукова копа,— говорить Василь.— Тільки лисина зосталася, де стояла...

Гришка тривожно, докірливо дивиться на брата: чого він так голосно, з таким притиском і задоволенням говорить? Лунко ж уночі, а він: "Тільки лисина зосталася!.."

Пристрамить його треба в клуні; сам, бач, любить кричати й командувати, а робить такі дурниці! Злодій повинен бути потайним...

Хлопці перелазять через лісу, до свого подвір'я, обережно, щоб не тріщала й не скрипіла благенька ліса, вони не ставляють ряден на перелазі, а перекидають їх один одному на руки.

Важко Гришці тримати Василеве рядно, руки тремтять йому, останній раз несуть вони просо: Василь — чотири снопи, а він — три.

У клуні, кинувши на засторонок снопи, Гришка виправляється всім своїм маленьким тілом і, позіхаючи, потягається.

— Спать будемо, як після маківки! — говорить він з ноткою переможця до брата.

— Спать? — з іронією запитує Василь.— Хто це тобі, дурний, сказав, що будемо спати? Добрий мені злодій: накрав півклуні проса, а сам — спать?!

Він сміливо, на обидві половини, розчиняє ворота в клуні. І тоді видно, який пізній час: над Гандзючишиною хатою згасає коротка літня ніч. Кривавий, щербатий серп місяця побілів уже, сховався за хмарами.

І давно не видно вже Чумацької дороги, засіяної золотою лускою...

"Хіба молотить буде?" — стомлено, злякано запитує сам себе Гришка. Він ніколи не бачив такої енергії й такої упертості у Василя.

— Ну, чого ж ти сів, як божа вівця? Шукай ціпи... А не хочеш робити, — тоді лягай каменюкою! — загрозливо, з обуренням гукає Василь.

Раптом він міняє свій голос на ніжні, такі дорогі й зрозумілі Гриш-ці слова:

— Чудак ти, їй-богу! Гармонію ж справимо, кашу їстимемо, а ти — спать! Промітай швиденько тік...

І Гришка знову готовий виконувати все, що тільки загадає йому Василь; він знову марить гармонією, як марив був на вулиці. Почуття страху й небезпеки він утратив ще на Смолярчуковому просищі, коли вперше смикнув з чужої півкопи шапку. Спати? Та нехай його в колиску кладуть, хай пісні йому співають і наміткою очі застеляють, як паненяті якому, то він не засне тепер!

— На чорта його промітать, тік той?..— говорить він, як рівний з рівним.

Василь з великим задоволенням стежить за Грищиними рухами; він, як мавпа, плазує на засторонок, скидає звідти на тік два важких, великих снопи волотистого проса, по-парубоцькому плигає із засторонка, розпускає перевесла і, взявши в руки меншого ціпа, задерикувато чекає на перший удар старшого брата.

— Ну, господи благослови! — сміючись, говорить Василь і на всю силу б'є ціпом по розпущених снопах.

Гришка за ним: гуп, гуп, гуп!

І в два ціпи загукала клуня. Розпускали все нові й нові снопи, клали їх на тік і, поплювавши в долоні, били з усієї сили... Аж клуня ревла — так завзято молотили вони!

...Хотів би Гришка, верзлося йому на світанку, хоч раз, один тільки раз ударити ціпом замість снопа отого скаженого, з вовчою пащекою на рукаві, солдата! Один тільки раз!

Йому ще й досі краяв серце нелюдський крик Маляренкової дівки, а ще цікаво було знати: чи вцілив тоді вузлуватий парубок хоч одного денікінця, чи ні?

— Жвавіше!..— це так Василь. Тоді Гришка перевертає ціпилном снопи і, важко зітхнувши, мовчки б'є ціпом.

Рипнули сінешні двері. Василь, помітив Гришка, одразу смикнувся якось і повернув голову до воріт: застиг у чеканні. Із сіней вийшла з матір'ю Галька.

— Василю, Василю,— загукала Гандзючиха,— чого це так рано за ціпи взялися? Дня мало вам, чи що?..

— Ой, ненавиджу, коли ото лізуть куди не треба! — кинув Василь, а далі вискочив з клуні, підбіг аж до ганку, до матері таки ж, казав:

— Підемо ж, мамо, молотить на степ, то треба своє впорать: добиваємо півкопи жита, щоб миші не точили...

Отака була радість Гандзючисі: звечора, бач, зубами скреготав, а на ранок сам зрозумів, що йому треба робити! Ні, добрі в неї діти...

— Та я нічого, сину, молотіть собі з богом! Тільки не треба було серед ночі гупати: почує хто, то ще поговір пустять — крадене молотять!

Василь мовчав. Пишна, заспана, стояла поруч матері Галька: вона вийшла без спідниці, в одній куценькій сорочині з великим викотом на

грудях; дивилася припухлими трохи синіми очима на брата і вся тремтіла босоніж на зарошеній траві.

Парубок одвернувся. "Яка безсоромна стала Галька,— подумав він,— стоїть і коліно об коліно стукає!"

— Та йдіть уже в хату,— гукнув Василь до матері,— чого вона буде труситься, наче холодець!

І кивнув головою на Гальку.

— Не орі, ,как мужік какойсь! — заверещала Галька й побігла в хату.

— Сударинь-бариня... Гм, мужик, а ти ж тоді якого коліна?

— Господи, не сваріться, діти! Дурна коза, що ти хотів з неї? — поблажливо до Гальки сказала Гандзючиха й тихо пішла знадвору.

А на току, як і раніше, заграли у два ціпи Василь з Гришкою.

* * *

— Раз, два, три, чотири... чотирнадцять!

Кирило Смолярчук протер очі: вони вранці завжди закисали йому й бралися сльозою, наче запорошені.

Не може бути? Вчора сам був коло проса — усе було на своєму місці — ще й пастухів, пам'ятає, нагнав, щоб не толочили, а це... раз, два, три, чотири... чотирнадцять: дві крайні півкопи наче крізь землю провалилися! Чи не чортова кров з людьми, га?..

Аж під серцем защеміло Смолярчукові; стояв на горбі, недалеко вітряка, і втретє рахував свої копи по той бік села. Ясно: однієї копи, крайньої від села, нема!

Закипів гнівом і матерно залаяв; він був готовий розтерзати всякого, хто хоч би квітку посмів з його проса взяти, а то — копу!

Хотів був гукнути на свого Карпа, але згадав, що той спить у клуні з якимсь дончаком — обидва гуляли цілу ніч — і добудитися Карпа — марно гаяти час, тоді підкачав холоші, виломив з ліси замашного ціпка і, спльовуючи лайку, підбігом рушив на поле.

Захеканий, біг полем навпростець зарошеною стежкою.

— Це добре,— казав,— хоч роса лягла, може, слід буде. Ну, хіба вже взяв його просо такий, що й сліду не

залишив — щастя його! Не насиплють тоді йому Смолярчуки проса в черево, як комуністам продрозверстки! Ніколи ще не милували вони, Смолярчуки, злодіїв. Ніколи!

Він, Кирило, сам, своїми руками крутив цуркою і ламав руки; сам, пам'ятає, з яснами вибивав зуби якомусь циганові, що нібито украв коня в його свата... Ще й досі стоїть йому перед очима тонка, на ящірку схожа, із своїми золотими сережками в ушах циганка, жінка циганова. Вона цілувала тоді Кирилові чоботи, руки, гадюкою плазувала під ногами, а він бив цигана тими чобітьми під груди, на мотлох, і все допитувався: "На якому ярмарку й кому продав?"

Миршавий циган трапився йому: коло зборні витягся. Мороки тільки багато було з ним: триста карбованців обійшовся Смоляр-чукові циган!

Пошти тоді з нього, Кирила Смолярчука, і врядник, і старшина, і писарі... Правда, і циган дурно ляснув, бо пізніше виявилось, що то свої

ж таки, піївські, коня того вкрали! Та хіба ж він бог, щоб знати злодієву думку?.. І йому не жаль було цигана, а грошей тих: десятину землі прикупив би...

— П'ятсот, тисячу заплачу, а кишки своїми руками вимотаю! — гукав до невідомого злодія, підбігаючи до просища.

На стерні шукав очима колії: куди саме, до якого села повезли його просо? Довго додивлявся до ступи людської, бачив удавлену землю п'ятами: одна — більша, а друга — менша... Тільки п'яти, а пальців не видно. Що воно за знак? Старий, видно, злодій ходив коло його проса, коли тільки п'яти залишив на знак!

Прихилився до півкопи, шапки кошлатої дістав головою і все думав: "Возом до кіп не під'їздило; носило, прокляте, снопи аж на дорогу, а там, мабуть, клало на воза?"

Повернув уже йти на дорогу, як помітив поламане стебло потолоченого від гори проса,— тоді побрів і собі на ту стежку. Пильно шукав людської ступи. Адже стежка ця,— знав добре,— не до шляху йде, де повинні були б воза класти, а в ярок, а там уже — шукай злодія!..

— Возом ніхто не крав,— казав уголос. Він знає усіх околичних злодіїв, що копи крадуть, бо сам замолоду ніколи не минав панських кіп, але ж то було в пана, а це...— Дурне згадую! — промовив.

З-за гори вийшов літній день. Тоді Смолярчук глянув з гори на долину, на Гандзюченків куток: під кручами, мов ті ластовині гнізда, тулилися два десятки хат.

— Оце ж саме та голеча, що світяться плечі! І радів, що так легко натрапив на стежку.

— Дурний злодій: брів просом, мов та кручена овечка! Вийшов на биту, втоптану стежку. Вона поплазувала під горою, між високих бур'янів, сірим вужем — тут не так уже легко

було знайти ступу людську: зовсім загубився слід, хоч ясно вів Смолярчука на Гандзюченків куток.

Зарошений, з ногами, вкритими грубим шаром землі, яка чорною смолою застигла Смолярчукові між пальців, стояв на битій стежці й пильно-пильно додивлявся до людської ступи.

З тернового куща, недалеко стежки, злетіла якась заспана пташка; вона ніби зраділа з такої ранньої зустрічі з Кирилом, бо не встигла розправити закляклі за ніч крила, як дзвінко, голосисто защебетала йому над головою: п-і-і, п-і-і, п-і-і!..

— Киш, проклята! — з обуренням гукнув на неї Смолярчук, ще й грудку землі кинув.— Диви, сказилася як рано співати, га?..

Справді, вона заважала Кирилові ловити у вуха знайоме гупання двох ціпів. Підвів голову, а в обличчя йому війнув вітер, ніби погасив на синьому небі останню зорю...

І разом з вітром голосніше загупали ціпи, тоді Кирило мовчки рушив на знайомі звуки.

О, тут він попасеться! Хай злодій батькові рідному і дітям своїм закаже ніколи не красти копи... З кров'ю вихаркне він Смолярчу-кове просо!

Шкодував дуже, що не збудив свого Карпа; а коли згадав собі, як захарчовані на Гандзюченковому кутку люди, не боявся, що сам не впорає того злодія: з його, Кирилових, рук трудно випорснути живим. Буде злодієві те, що було циганові за коні. І власть же, міркував собі,

така, що за ним, Смолярчуком, руку потягне... А не потягне так, як хочеться йому, то калитка потягне ту руку.

Кирило певний: насиплють злодієві проса в черево, як продроз-верстки. Коло зборні, щоб навіки закаялися красти, насиплють.

І прудко біг наосліп, на удари ціпів; не додивлявся вже до ступи людської на стежці, не шукав, якою п'ятою — більшою чи меншою — позначено було сліди.

Ось він зупинився вже коло Гандзючишиного перелазу; обережно, по-злодійському, переступив його, щоб не тріснула благенька ліса; стояв у саду, під яблунею, і такий був обурений і схвильований з крадіжки, аж на виду почорнів, як брила землі... Міцно тримав у руці ціпка, а боявся тільки одного: не витримає він свого гніву, закричить і залає на ввесь цей вошивий і нужденний куток.

У клуні молотили: глухо, притомлено гупали два ціпи. Ворота з клуні — навстіж, як у доброго хазяїна; курява стоїть стовпом, і сонце не в силі, здається, розрізати своїм промінням стовпи тієї куряви. Удари за ударами — чітко, вправно: гуп-гуп-гуп.

Ні, Смолярчук підійде до клуні крадькома, тихо, мов той кіт, щоб не сполохати таких ранніх молотників. А, ясна річ, він хоче застукати злодіїв на гарячому. Під клунею побачив великі китиці з проса.

"Свого так щедро не молотять,— промайнула думка,— та й звідки б у таких старців просо з'явилося? Де б він його насіяв? Хіба на тім'ї разом з моклицями?.. "

Тремтів Смолярчукові ціпок у руці, не в силі був уже стриматися, бо добре бачив, що молотять його просо: і квітки такі, і перевесла з осоки... Тоді гукнув на всю горлянку на порозі клуні, як недавно ще старшиною на сході:

— Чого ж ви, розсукини сини, стали? Стомилися за ніч?

Гришка скинув на тік із засторонка два нових снопи і, розкривши рота з дрібненькими зубами, хотів сказати Василеві, що варто їм після снідання добити копи, бо він стомився дуже... І тоді почув Смолярчуків голос.

Він бачить: Кирило на всю руку замахнувся важким ціпком, мить одна — і ціпок той з страшною силою упаде Гришці на голову, надвоє розколе й розпанахає, як спілого кавуна ножем.

Гришка в'юном крутнувся з-під снопів, набік одскочив; а голос Смолярчуків ужалив його так, що він з переляку пустив сечу.

"Мертві ми... Пропали... " — блискавкою засвітилися йому й погасли слова.

Гришка стояв скам'янілий; просо приском, здавалося, пекло йому ноги, а півтемна клуня, помережана золотими стрілками на току, нагадувала пастку, з якої годі було вискочити. Він хотів уже впасти на коліна... Отак закрити долонями очі, щоб не бачити, як буде катувати його Смолярчук, і лежати до кінця-краю, доки не затихнуть удари, а він, Гришка, не схлипне востаннє кров'ю, і тоді буде кінець.

Над ним голоситимуть мати з Галькою, коли на мертвому обмиватимуть кров.

І нерухомо стояв, не падав на тік; перелякані очі звів на Василя — боявся, що той, стоючи коло воріт, метнеться тікати, а Гриш-ці тоді — смерть...

Побілів, бачить Гришка, Василь, вирівнявся і міцно-міцно тримає в руці ціпа; Смолярчук вихрить перед ним ціпком, а далі повертає того

ціпка окоренком, розмахнувся на всю руку — хотів ударити Василя по очам, бо так, видно було, виціляв.

Василь підставив йому ціпилно під удар: схрестилися удари.

Тоді скрутнув Василь чубатою головою, скригнув за своєю звичкою зубами і мовчки, без єдиного слова, взяв Смолярчука за груди — стріпнув так його, що Кирилові лопнув очкур на опасистому тілі... І, важко сопучи, брязнув ним об сухий тік. Аж просо намолочене розбризкалося у засторонки й запорощало.

— Я тобі, зараза, не циган,— хрипів Василь.— Я тобі покажу, як вихрити ціпком. Украв? Добре, бери мене в тюрму, описуй, а не ти самосуд прийшов сюди робить...

І він ще раз копнув його під ребра ногою, сплюнув на порозі клуні й, хитнувши головою до Гришки, вийшов на подвір'я.

Смолярчук підхопився на ноги слідом за хлопцями; він навмисне роздер собі на грудях сорочку й, вискочивши з клуні, кричав на всю вулицю:

— Рятуйте, люди добрі... Злодії убивають...

Кров цебеніла йому з носа, а він розмазував її по виду, на грудях і все кричав, підіймаючи руки вгору:

— Рятуйте! Рятуй-те-е, злодії убивають...

З усіх кінців улиці збігалися старі й малі на крик і ґвалт. А Смолярчук пильнував одного: не спустити б йому з очей Василя Ганд-зюка. А коли помітив, що той хоче перескочити через лісу на глухі левади, тоді й сам побіг слідом за ним і всю дорогу не затихав кричати.

Яке щастя Кирилові Смолярчукові: він побачив за дві-три хати золотого погона на присадкуватому, огрядному офіцерові і заголосив з таким жалем, ніби він батька рідного побачив...

— Ой ловіть же їх, розсукиних синів, ловіть,— приказував Смолярчук.

Офіцер витяг револьвера, осмикнув собі широку зелену сорочку і так біг з револьвером у руці на крик.

— Не тікай, сину,— тремтячим голосом гукнула з ганку Гандзю-чиха.

Вона нічого не розуміла: і чого так несамовито кричить Смоляр-чук, і хто вбиває його, коли він біжить, усі ж бачать, за її хлопцями і горлає на всю Гандзюченкову вулицю?

— Господи, що там між ними трапилося? — допитувалася в Гальки.

Вона добре бачила, як попереду офіцера, з гвинтівками напоготові, бігли два молодих кадети — обидва в чорних, як ті матроси недавно, піджаках. І всі вони, було видно з ганку, бігли до її Василя.

Аж тоді помітила кров на Смолярчуковому обличчі і, все ще нічого не розуміючи, материним серцем почула горе над подвір'ям.

Чорний револьвер заблищав їй проти сонця, засліпив очі, і вдруге гукнула з переляку вже:

— Не тікай, сину!

Василь зробив був уже два кроки, щоб шугнути в гущавину зелених левад, але раптом застиг: стояв як укопаний.

— Остановись на месте, иначе — стреляю,— гукнув до Василя суворим голосом офіцер.— Откуда, кто ты?

— Та він тутешній... Оце ж і двір його,— вихопився хтось з кут-чан Гандзюкових.

— Какой "тутешній"?..

— Здєшній, значить... Василь Гандзюк, а то — брат його.

Василь не встиг повернути голови, щоб довідатися, хто ж ото так піддобрюється йому: він не спускав очей з дула револьвера.

— Розступіться ж, дорогу...

Але перед здивованим офіцером несподівано впав на коліна Кирило Смолярчук; все ще розмазуючи кров на обличчі, хоч вона давно вже перестала плющати йому з носа, Кирило заголосив так, ніби він ховав оце одразу весь рід свій:

— Ой помилуйте, помилуйте,— пожалійте. Комуністи, ваше превосходительство, копу проса вкрали... Уночі. І вбить мене хотіли: подивіться на мої груди, на горло... Ще й досі, мабуть, пальці знать, як він терзав мені горлянку... Ой умру я...

Він показував перед людьми своє велике воло, припадав головою до землі і, заюшений кров'ю, справді виглядав не таким уже жилавим і міцним Кирилом Смолярчуком, яким завжди звикли його бачити піївчани.

Підполковник Земцев зупинився; уважно оглянувши обох Ганд-зюків, він сховав револьвера до кобури і байдуже, бридливо якось подивився на Смол ярчука.

А Кирило, не підводячись з колін, усе благав офіцера, щоб він хоч раз глянув на його великі, укриті рудим волоссям і справді-таки здряпнуті під ложечкою груди.

— Да не скули ты, ради бога,— сказав незадоволено Земцев.— Встань, расскажи толком, по-человечески... Не беспокойся, они не уйдут.

І він ще раз зміряв очима Гандзюків. Два кадети, чекаючи наказу, стояли по обидва боки парубків. "Комуністи... " — з іронією подумав Земцев.

— Ой умру я... — не заспокоювався Смолярчук.— Убитий я, зарізали мене.

Він підвівся на ноги і тупо дивився спідлоба на Гандзюків: на колінах йому позеленилися штани.

Підполковник Земцев якось байдуже, через десяте-п'яте слухав старого Кирила: обридли йому, правду кажучи, ці нудні голосіння. Обридли й селяни із своїми скаргами і жалями...

Він підполковник Земцев, що три роки водив у бій батальйони на німецькому фронті, три роки боронив, як йому здавалося, рідний край, тільки тепер, після контузії під Орлом, зрозумів, яка безглузда була царська війна, а ще безглуздішою здається йому нова — громадянська...

До суворого і мужнього солдата, яким завжди був підполковник Земцев, прийшли непрохані гості: втома, зневіра, а найстрашніше — одчай, що межував з розпачем.

Не вірив уже переможним реляціям генералів, не вірив красномовним статтям у газетах, бо все це, як пересвідчився Земцев, підбите оманою... Росія? Велика, єдина й неподільна Росія. Кому

потрібна вона така, як була? Навіть підполковник Земцев проти такої Росії... Більшовиків, правда, не привозять уже з Німеччини,— ні до чого тепер ця вигадка,— її навіть ОСВАГ не полюбляє згадувати, воліючи краще розпалювати по-старому ненависть до інородців.

Аж дивно Земцеву: зустрів серед полонених командира другої сотні Перновського гренадерського полку, із свого ж таки батальйону, хотів був розпитати в нього, чому саме пішов він з більшовиками? І не розпитав: розстріляла контррозвідка.

Ну, а яке діло до визволення Росії оцьому тупому, з дефективними рисами дядькові, який з таким жалем і сумом оплакує копу проса,— яке йому діло до визволення?..

Просо. Дядькові — копа проса, іншим — маєтки, фабрики, шахти й банки, а йому, підполковникові Земцеву, честь офіцерського мундира. Дорого ж заплатив він за неї... Так недалеко й більшовизм визнати, з іронією подумав Земцев. Добре, що контррозвідка не навчилась читати мислі...

Із сучкуватою патерицею в руках, яку носив ще з німецького фронту, чорнявий, з великими розумними очима, глибоко захованими під густими бровами, підполковник Земцев ще раз обвів байдужим поглядом всіх присутніх: він чекав на чергові жалі з приводу реквізицій і просто грабунків, що їх робила була по селах армія "визволителів великої Росії". А тут — безглузда історія, звичайнісінька якась крадіжка. А йому треба мобілізувати підводи: Май-Маєвський залишив Харків...

— Ну, я слушаю... — стомлено сказав до Смолярчука. Хай, мовляв, виговориться старий...

І знову зливою полилися гарячі, з тремтінням у голосі, слова:

— Копу проса, ваше превосходительство, украли... Син мій — у пластунах.— Кирило аж вирівнявся, сказавши це.— А сам я год старшиною був: вєрою і правдою служив государю імператору...

"Я тоже служил,— хотів одказати Кирилові Земцев.— Ишь, губа не дура: превосходительство из меня делает".

І підполковник Земцев усміхнувся. За його усмішкою, більше з позеленілих Кирилових штанів, коли той колінчився посеред дороги, засміялися Гандзюкові кутчани: вони здивовані були, що пан підполковник не б'є Василя, не кричить на них і не вихрить револьвером, як то звикли вони бачити у поведінці майже всіх офіцерів.

Земцев, на велике Смолярчукове здивування, не зрозумів навіть такого козиря, як його Карпо з пластунами.

"Довбня якась, а не офіцер... " — подумав був Кирило, а все ж не губив надії, що йому пощастить розгнівати Земцева проти Ган-дзюків.

— ...У такий час,— казав, схлипуючи,— воєннополєвой, ваше превосходительство, красти ночної доби копи...

Земцев не дав скінчити речення: надокучило йому слухати — раз, а по-друге — на нього чекали мобілізовані підводи. Суворо, допитливо оглянув обох Гандзюків: "Комуністи... " — промайнула йому Кирилова характеристика.

— Суд будет, старик,— голосно казав Смолярчукові.— Да, суд. Я отправлю их в распоряжение коменданта волости... вот и все. Понял?

— Стріляйте їх тут, ваше превосходительство. Нащо їм — розсукиним синам — суд той? — загукав Смолярчук.

Земцев розвів руками:

— Глупости, старик, говоришь! А еще — старшина! Абсурд! За пуд проса, по-твоєму, человека нужно убивать? Они понесут свое наказание, не беспокойся!

— Не человєки ж то, злодії,— не вгамовувався Кирило Смоляр-чук.— Вони ж за таких порядків усіх хазяїнів у старці пустять. На місці йому суд — на могилках!..

Земцев більше не слухав. Він по-діловому підкликав до себе одного з кадетів і, ще раз обвівши байдужим поглядом усіх присутніх, коротко й зрозуміло наказав:

— Этого гривастого,— кивнув він на Василя,— лучше свяжите, безопаснее... Ну, а малыш пусть бежит за компанию! Да, заберите их вместе с мобилизованными подводами; в распоряжение штабс-капитана Мичугина.

— Слушаюсь! — кадет цокнув закаблуками, повернувся обличчям до Гандзюків і дзвінко скомандував: — Двигайсь!..

...Рушили вздовж кутка, посеред дороги: Василь — попереду, а Гришка — позаду.

Гандзючиха мовчки простягла Гальці паляницю: маленьку, сіру, ще й попелом притрушену.

— Дожени, дочко, та передай хлопцям...

Гірко, гірко заплакала. Вона пекла сьогодні паляниці, щоб по-людському вирядити діти на степ, у молотники.

Гандзючиха не прислухалася до Смолярчукових нахвалок, не йшла до клуні, куди він повів уже людей забирати просо... Вона стояла

посеред вулиці, у пилюзі, чорна якась і страшна: люди боялися за її розум.

Гандзючиха чула тільки, як стукає їй серце, як уговоряють люди, щоб випила води. І цокотіли їй зуби об кухлика, коли воду пила ту,— а далі не встояла на ногах — упала на Галичині руки й заридала.

— Це добре, що вона плаче,— казали літні жінки і журливо хитали головами.

А мати з дочкою голосили й приказували, як на похороні. Дзвінко, сльозами захлинаючись, плакала Галька:

— Ой, матінко дорога моя!.. Ой, повели ж їх, на смерть, мамо, повели!.. Та не будуть бачити, як сади цвітуть, та не будуть чути, як солов'ї піють...

І дивувалися літні жінки з Гальки: звідки в неї слова такі? Городянка ж вона.

* * *

До волості привезли Гандзюків під добрі обіди.

Кадети цілу дорогу висміювали Василя за його дурний і безглуздий, на їхню думку, злочин. Справді, украсти копу проса — це ж така мізерія, що доброму злодієві не варто руки каляти! Він думав своєю головою, що робить, чи ні?..

"Дичавина"...

І вони загадково сміялися, сміялися так, ніби збиралися навчити хлопців, як і що саме треба вміти красти.

Гришка навіть повеселішав від такої розмови. Доки вели кутком, він страшно боявся, щоб не завели їх до зборні; туди, добре знав, збіглася б з усього села Смолярчукова рідня, куми й приятелі, а тоді — смерть. Ніхто не вирвав би їх і не врятував од неї: розтерзали б Смолярчуки на шматки, як голодні вовки.

А вийшло зовсім добре: одразу ж, за коловоротком, зв'язали Василеві руки, навіть не били і не штовхали; посадовили обох на воза — довга валка мобілізованих підвід чекала на підполковника Земцева,— а коли прийшли кадети, то вози одразу рушили до містечка.

— Хлопці панами діло до тюрми їдуть! — сказав насмішкувато один з піївських дядьків. Родичем чи сватом доводився був Смо-лярчукові, бо ще й вилаявся: — Офіцірів возити треба, військові люди, а то злодіям сіно підстеляй!..

Ніхто з підводчиків не встряв у розмову, й він замовк. Заторохкотіла порожняком довга валка. Василь сидів поруч Гришки, як німий, словом не обізвався цілу дорогу.

— Паляниці не впусти,— сказав тільки, коли коні рушили бігти з гори.

Паляницю? Хай не турбується, Гришка міцно держить її обома руками, як дару колись малим у церкві!

У долині, коли в'їздили до містечка, затарасували під гору вози: довга валка підвід зупинилася. Кадети закурили пахучі-пахучі па-піроси...

Гришка аж сплюнув од насолоди: запеклий курець був, а тут тобі таким смачним димом війнуло в рота! Хотів постарому, як ото ще скот недавно пас, попросити хоч недокурка, але не посмів.

Його легко штовхнув під бока Василь. "Дивися — Смолярчу-ки",— сказав.

Справді, обминаючи довгу валку мобілізованих підвід, летіли на всю прить змилені коні; з упряжі впізнав Гришка — Смолярчуко-ві, а на возі, високо тримаючи гвинтівку вгору, сидів Смолярчуків Карпо з батьком.

Вони ще здалека, загледівши Гандзюків, махали кулаками, нахвалялися, і голосно, на всю долину, гукали:

— Бач, як порозсідалися на возі, наче їх до причастя везуть! — так до людей говорив Кирило Смолярчук, пужалном показуючи на Гандзюків.

— Стріляй обох, не бійся, на місці стріляй! — під'юджував і нашіптував Карпові над вухом.— Моєю рукою бий — я одвічаю!..

Карпо, низенький, карячконогий, у довгій новій шинелі з англійського сукна, метко скочив з воза.

Запінений з люті, він клацнув був уже затвором, готовий послати кулю у груди Василеві: цілився так.

— Що він робить? — злякано гукнув хтось.— Здурів, чи що?..

Але на возі несподівано підскочив Гришка, дико захаркотів слиною, матюкнувся і, високо тримаючи над головою паляницю, з усієї сили кинув її під ноги Смолярчукові.

Карпо оторопіло одскочив набік, не вистріливши. Тоді підбіг до нього один з кадетів, вибив з рук гвинтівку, витяг з кобури револьвера і матерно залаяв.

— Ты кто? — гукнув він до Смолярчука.— Солдат? Стань, болван, как следует, когда говоришь со старшими!

І кадет пересмикнув плечем, ніби показував Смолярчукові на свої налички старшого унтер-офіцера.

Смолярчук стояв струнко і, все ще схвильований, відповідав такою покрученою і зіпсутою російською мовою, що годі було второпати слова.

— Пообжирались в тылу, сволочи? — не стримувався кадет.— Просо, гречиха, дивчина, а я за тебя, дурака, выговор должен получить, а? Под суд идти? Пошел вон!..

— Правильно, їй-богу, правильно! — вихопився із словом якийсь дядечко з підводчиків.

— Що правильно?.. — визвірився до нього Кирило Смолярчук.— Сам, мабуть, злодій, так за такими й руку тягнеш, га? Дурний, треба було вбити, а тоді вже балачки його слухать! — незадоволено казав Карпові, коли той сідав на воза.

— Я тобі ще покажу! — нахвалявся Кирило Смолярчук кулаком на Василя.— Ти в мене живцем не випорснеш до тюрми, ні!..

Він скрутнув незадоволено головою і стьобнув коні: пустив їх галопом попереду валки.

Гришка мовчки стрибнув з воза на суху дорогу; мовчки взяв у колії перерізану колесом паляницю і, повертаючись до воза, притулив її — закаляну пилюгою — до грудей.

Під гору хлопці йшли пішки; Василь попросив розв'язати йому руки: хіба він убив кого, запитував кадета. А ще: "Людей з нашого села багато — сміятимуться... "

Косо, з іскрою злоби на чоловічках, подивився на Василя один з конвоїрів.

— Шагай, дрянь! — І перекривив, ніби навмисне шикеряючи Василевими словами — "Людей наших багато — сміятимуться!" Не в пору, милый, о чести вздумал! — додав він.

І мовчки йшли закуреною порожняком дорогою. А Василеві жаль якийсь підкотився клубком і в горлі став, аж схлипнув важко: хотів, бач, Смолярчук на місті покласти його... А кадет, виходило так, тільки догани не схотів собі — отаке дешеве його, Василеве, життя! І твердо, рішуче сам собі подумав: "Ні, коли б уже на те йшлося, то його паляницею не злякав би!.."

— Комуністів ведуть... Комуністів ведуть! — загукали з усіх боків підводчики.

Мобілізовані з околичних сіл, з кіньми й возами, вони вкрили базар, вулиці й завулки; довгою валкою простяглися аж ген-ген на биту Чумацьку дорогу: підвозили хліб до залізниці.

Залякані карами й нагаями, селяни вдавали тихих і покірних людей, які готові робити всяку роботу, усе, чого тільки забажається панам офіцерам. Воно, звичайно, краще було б, щоб вони — пі-ївчани, матусівці, красняни — зовсім не встрявали в війну! Хай б'ються так: хто кого подужає, тільки щоб без них билися... Ну, а коли вже мобілізують, треба їхати — нічого не вдієш!

"Комуністів ведуть!.. " підбадьорило дядьків: десь близько фронт — раз, а по-друге — з ними доступніше говорити; правда, вони теж не зрікаються підвід... Але можна ж, наприклад, божитися й хреститися: "Товариші дорогі, я ж за Денікіна так постраждав уже, що думав — села й дітей не побачу!.. "

І, дивишся, змилуються: дадуть твою чергу іншому комусь. З ними треба вміти говорити!

А тим часом, коли близько фронт, то можна втекти з обозу сьогодні ж таки! Підводчики обступили Гандзюків з усіх боків.

— Хе, це ж парубки якісь! — промовив один дядько, і вся його цікавість раптом зникла, як і не було її: він заклопотано пішов годувати коні.

Тільки піївчанам цікаво було, яку зустріч зробить хлопцям штабс-капітан Мічу гін?

Адже Смолянчук так погнав кіньми до волості, що курява стовпом стояла на базарі, а він усе нахвалявся, що не випустить Гандзюків живцем звідси! Отож пильнували піївчани найменшої дрібниці з цієї зустрічі. Вони знали: страшна слава ходить про штабс-капітана Мічугіна.

— ...Кто отказывается ехать? — несамовито кричав він на ганку, розмахуючи своєю дротяною нагайкою.

Тонкий, глистуватий, з коротенькими, по-англійському підголеними вусами, штабс-капітан Мічутін схожий був з обличчя на пса: така ж будова щелепів, такі ж ікласті зуби і маленькі, трохи заскалені очі, як у собаки, яка звикла кусати спотайна.

Зодягнений був у тонкого сукна черкеску, підперезану срібним пояском; на рукаві — вовча пащека з висолопленим язиком.

Ні, дядько, хай бог боронить штабс-капітана, не зрікається їхати! Хто це їм сказав таке?.. От люди!.. Один одного топлять. Правда, йому, дядькові, аж кричить забрати гречані копи з поля, але коли таке діло, то снопи ще й підождуть, правда ж? Ні, він не зрікається їхати,— хто це їм сказав таке?..

До землі припадає невідомий дядько і, так задкуючи, крок за кроком, підводить голову аж у гурті своїх-таки селян.

— Ой гадюка ж! — стиха каже він.— Поїду, нічого не вдієш!

І розводить руками. А до штабс-капітана — коменданта волості — підбігає кадет, рапортує:

— Прибыл в ваше распоряжение...

Мічугін простягає здивованому унтер-офіцерові руку. Вітається.

— ...Два вора, ваше высокоблагородие,— говорить кадет.— Доставил по поручению господина подполковника Земцева...

Усміхається Мічугін. Але в цю хвилину, безцеремонно розштовхуючи цікавих, наперед Гандзюків стає, червоний, як буряк, з обурення, Кирило Смолярчук.

— Поздоров боже,— каже він, тримаючи руку над непокритою головою.— Оце ж вони й є— комуністи наші! Іч, зуби скалить як,

га?..

Ніхто, зрозуміла річ, не скалив тут зубів, але Кирило уміє до діла сказати.

— ...Ночью копу проса, ваше превосход...— додає він, і голос тремтить йому, як тремтів був перед підполковником Земцевим.

"Хоч би знову не став на коліна, як тоді",— думає Василь Ган-дзюк.

Мічугін повертає голову до унтер-офіцера кадета:

— С оружием забрали эту сволочь? — запитує, тикаючи держаком нагайки у живіт старшого Гандзюка.

— Не-ет, какое там оружие! — з презирством до заарештованих відповідає унтер-офіцер.— Обыкновенная кража. Ночью, говорит, по-бедности уворовали...

— Стрелять такую дрянь нужно,— оскаженілим голосом кричить штабс-капітан Мічугін,— а не "по-бедности..."! Беднота — у большевиков, господин унтер-офіцер! Пора уже знать это.

— Слуш-шаюсь! — глухо одказує унтер-офіцер.

— Ого! — не втримався хтось з підводчиків, але голос його заглушив удар дротяної нагайки: вона впала з великого розмаху на широкі Василеві плечі з такою силою, що від того удару хитнувся і засичав, як від страшного болю, натовп селян; Гришка захлинувся нелюдським криком, коли побачив, як на Василеві лопнула сорочка, а тіло взялося криваво-сизою смугою.

— Ой, ой... — глухий стогін вирвався з грудей у Василя. Він намагався піднести зв'язані руки до очей — затулити очі, щоб не бачити ані людей, ані нових ударів... І ще: урятувати очі хотів.

— Оце так їх треба вчить! — приказував ще й ногою притупував Кирило Смолярчук.

Але ударів, на його здивування, більше не було.

— В арестантскую,— наказав Мічугін,— отдельно каждого, пока снимем допрос!

Він повернувся до конвоїрів, сухо сказав:

— Ви — свободны.

І пішов уздовж базару до школи, де метлявся був на високому держакові новенький, наче празниковий, трикольоровий прапор.

Кирило Смолярчук аж шиєю уклякнув, слухаючи Мічугіна; він хотів уже рушити слідом за ним, наздогнати, але роздумав і, з полегшенням зітхнувши, почав розповідати усім присутнім, якої шкоди наробили йому сю ніч Гандзюки.

— Нелегко видихатимуть вони Кирилову копу! — упали аж на порозі школи й глибоко врізалися у пам'ять Василеві чиїсь глузливі слова.

* * *

Вікна мурованої школи, де тимчасово тримали заарештованих, уже давно обгорнула темрява.

Знадвору, у вибиту шибку, смутними акордами бриніли звуки гармонії: десь під тополями грали солдати.

Василь Гандзюк давно не чув уже такої майстерної гри! Аж на пальцях витягся — так слухав: стояв коло вікна — скривлене до болю обличчя, чи то щеміла йому розрубана нагайкою спина, чи так жаль і роздум прийшли до нього у вечірню годину — невідомо.. Намагався запам'ятати собі смутну якусь ноту.

Один тільки раз послухати б йому зблизька цього гармоніста! Справді, як він уміє краяти серце і до сліз доводити?..

Уже перестали й грати, а Гандзюкові довго ще бринить знайома нота, вривається в шибку й голосно, не стримуючись, ридає десь аж під стелею... Так і не вловив собі на пам'ять цієї ноти!

Хтось тихо торкнув його за рукав:

— Ти все-таки подумай... Серйозно: правду я кажу чи ні? Гандзюк повернув голову од вікна і незадоволено, з ноткою злоби, сказав:

— Ну, правду! Що ж мені тепер твоя правда поможе, га? Чудак ти, їй-богу: однаково ж сю ніч усіх нас розміняють, а ти мені — правда чи ні?! — з одчаєм закінчив і голосно вилаявся.

— Ти даремно сердишся... — тихо й винувато сказав до Василя той самий голос.

А на Гандзюкову лайку злякано підвели голови полонені червоноармійці; вони, здавалося, заклякли в довгому чеканні допиту.

Сиділи на підлозі трьома сіро-зеленими купами і злякано прислухались до найменшого руху, що відбувався там, по той бік шкільної кімнати.

Ні, усе ніби по-старому: за дверима чітко вимірює кроки вартовий; недавно брязнув був казанок — по вечерю, очевидно, ходили. Другий день минув уже, як давали їжу полоненим: доводиться вимінювати на базарі. І знову — тиша...

— Знущаються...— говорить хтось.— А мені хочеться, щоб швидше кінець уже був: хай розстрілюють — мені однаково...

— Я в них і дня не буду служити, зрозумів? Не треба тільки по-дурному на розстріл пертися!..

І другий голос, з іншої купи:

— ... Я — мобілізований. Так і скажу,— тихо шепче він у темряві.— Мені однаково: офіцери, комісари — один чорт! Я — солдат, поняв? Тьомний, к примєру, сказать... Неграмотний — ето ж будуть брать в уніманія?..

— Чуєш? — говорить до Гандзюка той самий голос.— Ти помиляєшся, що нас усіх розміняють. Не всіх, ні!..

Василь мовчить. Уперше на своєму віку зустрів він такого кумедного чоловіка: усі, пам'ятає, із сміхом і глумом говорили про його крадіжку... І дивувалися: "На чорта було розпочинати красти з такого дріб'язку?"

Вони ще виправдали б його злочин, як і кадети в дорозі, коли б він узяв був у того багача справді-таки щось путнє й цінне, а то — копу проса!

Ніякої пошани й поваги такому мізерному злодієві; більше того, деякі червоноармійці, походженням селяни, коли довідалися про його злочин, зустріли Гандзюка з неприхованою ворожнечею:

— Здорово! — казали вони.— Люди кров проливають, а він просо, наче ховрах, до нори собі носить!..

Дивно й боляче було слухати Василеві: усі вони, виходило так, співчували Смолярчукові.

"Хай говорять,— в'яло, стомлено подумав тоді.— Якби вони хоч трохи знали Смолярчука, ніколи б не заступалися за нього!.. "

І раптом з кутка, махаючи перев'язаною рукою, встряв у розмову високий чорнявий чоловік; обличчя добре не видно було, тільки очі блищали йому завзяттям, і вмів так легко говорити, як ніхто з присутніх.

— Ша,— усміхаючись, сказав він,— я сам проти того, щоб снопами викрадать у багачів добро! Це — єрунда. Ми — червоноармійці, так?

— Плєнниє, а не червоноармійці! — вихопивсь хтось з кутка кімнати.

— Добре, хай буде по-твоєму: плєнниє! Ти, мабуть, здорово перелякався вже? Так-от...

— Заткнись хоч тут, заразо ти вошива! — вигукнув з підлоги хрипкий голос, що так турбувався був з'ясувати собі, хто він: мобілізований чи просто солдат?..

— Чого ж ти лаєшся? — не втерпів і загрозливо запитав його Гандзюк.— Я твоє просо взяв, га? Твоє, питаю?..

І він усім корпусом свого міцного й дужого тіла перехилився до людини з хрипким голосом, з великим напруженням чекав на образливу відповідь. Хай тільки спробує вилаяти, подумав, він ще зуміє почастувати його!..

Чорнявий із заздрістю подивився на міцну будову Гандзюкового тіла: він любив міцних і дужих людей.

А проти людини з хрипким голосом виступили з обуренням і лайкою декілька червоноармійців: він замовк у своєму кутку, наче хто рота замкнув йому.

Василь повернувся обличчям до чорнявого, ловив уривки із загальної розмови:

— Я, братцы, правду-матку скажу: не осуждаю Василя! — говорив якийсь низенький, добродушний орловчанин.— Ей-богу, правду: мне кулацкого добра не жаль!..

Він устиг уже випросити у Василя шматок паляниці, закурив у нього ж таки добру порцію міцної махорки і, готуючись до тюрми, вважав чомусь, що іменно він, а не хто інший з присутніх, боронить Гандзюка.

— Не в цьому річ,— заперечував орловчанинові чорнявий,— а хіба усі ми — за куркульське чи буржуйське добро? Ніколи! І нічого смішного, товариші, нема в тому, що він узяв, наприклад, копу проса... Адже ми, червоноармійці, хочемо забрати в буржуїв усе.

Так?

Але чорнявого несподівано перебив реплікою один з полонених:

— Виходить, ми теж — злодії? — похмуро запитав він. Чорнявий дзигою крутнувся в колі, заперечуючи:

— Ти не так зрозумів мене! Ясно, для буржуїв ми — злодії! Але ми забираємо в них те, що вони пограбували в нас, зрозумів? Так, ми грабуємо пограбоване! Але його, помилка, товариші, в тому, що він сам хотів узяти копу, коли треба разом і для всіх усе забрати,— правду я кажу?..

І всі погодилися, що саме тут криється Гандзюкова помилка; навіть сам Василь, не розуміючи гаразд, як то можна все забрати, поділяв думку чорнявого. Розмова з полоненими нагадувала йому суд, і він уявляв собі, коли б його боронив чорнявий, то все було б якнайкраще.

Чорнявий повернувся до Василя і гаряче, з докором говорив йому:

— Ти тільки вислухай мене, я хочу, щоб ти зрозумів, де правда...

— Говори! — ніяково усміхнувся Гандзюк.

— ...Так-от: я служив на млині Бродського — це в мільйон раз більший буржуй за твого просяного,— а я не крав! Дурний? Ні. Повір мені, я краще за тебе знаю, як усі вони п'ють нашу кров, як висмоктують з нас мозок і силу! Буржуї скрізь однакові...

— Ну-ну, катай, Ароне, Бродського! — підбадьорив чорнявого орловчанин: він ще в полку любив слухати запальні промови цього високого на зріст і сухорлявого червоноармійця.

— ...Але коли б я украв у Бродського,— продовжував чорнявий,— куль муки, то хіба він збіднів би від цього? Ніколи! А мені — тюрма, мені — смерть. Однаково болить, чи б'ють тебе за куль муки, чи б'ють за копу проса! Ні, у буржуїв треба забрати все або нічого!

— Хіба жид у жида крастиме? — знову озвався хрипкий голос.

В Арона, пам'ятає Гандзюк, затрусились з обурення руки; він спав з голосу і, важко ковтаючи повітря, говорив тихо-тихо:

— Чи краде, питаєш, жид у жида? А хіба Бродський, Терещенко, Скоропадський і сотні, тисячі таких, як вони, не однаково крали і крадуть у нас? Не однаково, питаю?.. Тобі, бачу, просто запахла жидівська кров... Не турбуйся, ти ще, може, встигнеш наздогнати інших!.. Бродського не вкусиш — він далеко і дуже багатий, ну, а кусати такого, як сам,— невелика честь!..

Крива усмішка застигла на блідому обличчі чорнявого. Він мовчки сів на лутку вікна.

До нього, бачив Гандзюк, підходили червоноармійці... Усі, здавалося, забули за Гандзюкову крадіжку, ніхто вже й словом не згадував про неї, бо всі гаряче доводили Аронові, що паршиву овечку можна зустріти скрізь...

Хіба вони не разом з ним зустріли грудьми кінноту генерала Шкури, хіба не їхній полк на третину загинув у бою?.. І хіба не вони — смертю кращих своїх товаришів — затримали прорив фронту?.. Умовляли: не треба сваритися, бо невідомо ще, яка доля чекає на них...

— Мені, товариші, легко вгадати свою долю: я — жид,— була коротка відповідь. І ще дякував гаряче й щиро, що заступилися...

Тепер цей чоловік, що так вразив був Гандзюка своїми думками, знову стояв перед ним: блідо-жовте якесь обличчя і кумедно підголена густа борідка — клиночком, наче в цапа.

— Ти з бідняків, правда? — поспитав він.

Диваком видався Василеві, коли зробив таке запитання. Але він все-таки відповів, ніяково й сором'язливо:

— Ну, а ти як думаєш? З голих як бубон! — І засміявся. "До чого це він?"

— Я так поспитав,— виправдувався єврей,— бо жив колись у містечку і добре знаю, що з добра не підеш з рядном снопи красти! Ти не ображайся на мене... Я тільки хочу, щоб ти — а ти ще молодий і житимеш — побачив, де лежить правда.. Повір мені, це не так легко, як іноді здається...

— Гандзюк! — гукнули за дверима Василеве прізвище.

— Гандзюк, кашеварный герой! — повторив хтось, одмикаючи

двері.

І Василь, стрепенувшись усім тілом, рушив до дверей. Усі заарештовані підвелися на ноги, по-військовому вирівнялись і так стояли у німій тиші.

Глупа ніч. У вікно видно було, як Чумацьким Шляхом у безвість ринуть зорі... '

* * *

Гришку допитували першого.

Край столу сидів штабс-капітан Мічугін; поруч нього — похмурий поручик гвардійського полку з великими, золотом шитими, орлами на плечах.

Поручик урочисто, наче якісь військові регалії, витяг з піхов блискучу шаблю й поклав її на столі.

З такої церемонії усміхнулись бувалі й досвідчені унтер-офіцери; вони сиділи на лавах, у глибині кімнати, готові кожну мить до послуг; між ними — на самому краєчку лави — Карпо Смолярчук. Унтер-офіцерів було небагато: чотири-п'ять чоловіка.

Коли один з-поміж них — дужий тілом і лютий з обличчя — привів Гришку за вухо аж до столу, то всі присутні не втрималися, щоб не розсміятися...

Тільки суворий погляд штабс-капітана Мічугіна стримав цей сміх.

— Ну-с, товарищ вор: быстро, ясно и только правду! — звернувся штабс-капітан до Гришки.— Рассказывай, как на исповеди, что и как!..

— Я зараз... Усе як було...— захлинаючись, говорив Гришка. Він не зводив очей з блискучого леза шаблі і молов з переляку

усе, що тільки попадало з пережитого на язик... Так, вони хотіли придбати удвох з братом гармонію...

— Играть хотели? — перебив його запитанням штабс-капітан. ...Ну да, таку ж, що грає! Грошей нема, бідні вони, а в Смолярчу-

ка, казав йому Василь, з горла пре... І тоді вкрали копу проса — от і все. Тільки не бийте його, він сказав усю правду, нічого не втаїв!

Карпо Смолярчук на носках підвівся з лави, поправив собі коміра на горлянці і знову сів.

Мічугін усміхнувся до гвардійського офіцера, що все бавився блискучим лезом шаблі: краяв на маленькі клаптики білий аркуш паперу. Поручик гвардії байдуже слухав Грищине варнякання і навіть дивувався трохи, яка ото охота Мічугіну випитувати та деталізувати найдрібніші, здавалося, речі? Мову цього хлопця, коли сказати правду, він теж розумів дуже зле: "Какие дикари живут в России..." — подумав поручик.

Але його мислі урвав несподівано Мічугін.

— Нет, интересно,— сказав він,— ты послушай только: ведь даже из таких рождается большевизм! Я говорю совершенно серьезно. Гармонию, видите ли, нужно покупать не трудом, а воровством.

Смолярчук в понятии этого гаденыша — буржуй!.. Кровь его, как говорят комиссары, пьет! Знакомые песни: Смолярчуку — с горла прет... Слова-то какие, а? Ну, а помещик, конечно, чудо-юдо! Это — зависть и жадность раба. Если хочешь, это та же концепция мыслей, что и в нашей иногородней сволочи на Дону!..

Мугируваті унтер-офіцери хитнули головами: правду говорить штабс-капітан Мічугін!

Поручик, стомлено усміхаючись, заперечує:

— Оставь, ты хватил уже через край! На Дону ведь совершенно иные условия... А большевизм — гораздо глубже...

Мічугін хитає головою.

— Да, иные,— говорить він,— но зараза-то одного происхождения?..

І тоді вдруге, з ноткою злоби у голосі, перепитує Гришку:

— Гармонию, говоришь, собирались купить и пошли на воровство?!

Гришка отетерів з переляку: до чого це вони підкопуються? І Дон-ріка, і більшовики, і гармонія?.. А сам він, ввижається, наче стоїть оце глупої ночі на могилках, коло тих чорних куп, і з трепетом слухає, як бреше на місяць лисиця. Моторошно блищить йому на столі лезо гострої шаблі.

— Ну, да, гармонію,— поспішає одказати Гришка.— А коли б зосталося пудів зо два, то собі на кашу здерли б...

Мічугін розводить руками:

— Кожу содрать с тебя мало! — кричить він на всю горлянку.— Понимаешь ты это, идиот?!

І він б'є хлопця по зубах — дзвінко, наодмаш.

— Брось,— стримує поручик,— а то он наделает тебе каши здесь!..

Гришка, спльовуючи кров з прикушеного язика, запхикав; голосним сміхом заіржали унтер-офіцери: уперше довелося зустріти такого злодія!.. Тхір воно, ховрах чи людина?.. Поручик має рацію: навіщо псувати собі нерви дитячим лементом і ґвалтом, коли сю ніч будуть цікавіші злочинці?

— Духленков! — різко, по-військовому, вигукує Мічугін.

— Слушаюсь!

Унтер-офіцер, на прізвище Духленков, дужий і лютий з обличчя чоловік, де-не-де подзьобаний віспою, стоїть поруч Гришки.

— Убери эту дрянь... — бридливо говорить Мічугін, киваючи головою на заюшеного кров'ю хлопця.— Кстати, передай гармонисту... э-э, как его? Рябому, пусть явится ко мне немедленно!

— Слуш... — проковтнув кінець слова Духленков.

Поручик здивовано звів брови; унтер-офіцери хихикнули в кулаки, сподіваючись побачити, яка кара буде гармоністові за ту пиївську трирядку. Але суворий, холодний погляд штабс-капітана і на цей раз стримав сміх.

— Пусть гармонь захватит! — гукнув Мічугін Духленкові.

— Ой, дядечку-батечку!..— голосив Гришка.

Унтер-офіцер до болю скрутнув його за вуха, підняв і так

поніс його оберемком, як шкодливого кота, через усю кімнату.

...Рудий, засіяний густим ластовинням, гармоніст злякано зупинився на порозі. Не може бути, міркував собі, щоб за гармонію якогось слинявого дядька з Пиїв та раптом шарпали його — найкращого гармоніста? Адже інші сережки з ушей виривали, шаблями у скринях намітки й полотна рубали, ґвалтували дівчат і молодиць посеред дороги, а він з усього цього встиг вирвати в дядька одну тільки гармонію... Невже з приводу цього викликає штабс-капітан Мічугін?..

І, зрозуміло, був здивований, бо нікого й ніколи, скільки він пам'ятає, не карали в них за такі вчинки!

— Явился по вашему распоряжению...— почав він рапортувати, тримаючи під пахвою гармонію. Ноги тремтіли гармоністові.

Але його заспокоїв жестом руки Мічугін.

— Садись,— сказав він, усміхаючись.— Будешь играть для одного любителя музыки!

Оглянув повеселілі обличчя унтер-офіцерів і додав, ніби жартома:

— Играй веселые, громовые, как наша походная жизнь! Пой о "донской стреле", о любви, о чем хочешь пой!..

Навіть похмурий поручик гвардії підбадьорився з такої оригінальної витівки.

— Ты, Мичугин, должен любить театр,— сказав поручик.— Оригинал, ей-богу! Ты, вижу, хочешь перещеголять самого Андрея

Григорьевича, а? Я и до сих пор не могу забыть твоей встречи с эскулапом, а тут — гармонь! Замеч-чательно!..

Усі присутні, за виключенням хіба одного Смолярчука, до дрібниць пам'ятають цю історію з більшовицьким доктором.

...Привели тоді до штабс-капітана Мічугіна двох червоноармійців і доктора — лисого, в окулярах; їх захопили десь на полі — доктор витягав був іржавий уламок набою з ноги якомусь напівмертвому дядькові: стояв під копою глечик з водою, торба з хлібом і бабка з мантачкою...

Штабс-капітан Мічугін на дрібні шматки, на кривавий мотлох порубав і посік шаблею обох червоноармійців; доктор, чекаючи й собі такої ж смерті, не просився; він тільки надів військового кашкета на свою велику, лисиною позначену, голову.

Мічугіну,— розповідав він пізніше,— найболючіше було бачити в доктора — людини інтелігентної — п'ятикутну зорю замість кокарди... Він переміг тоді сам себе, він не рубнув його.

"Пойдем, доктор, чайку попьем, а?" — звернувся він з запрошенням.

Доктор тупо дивився на скривавлені шматки людського тіла: йому здавалося, ніби моргає око в одного з порубаних червоноа-рмійців...

"Собаке собачья смерть,— говорив спокійним голосом штабс-капітан. — Так сказал, насколько помню точно, Николай I?"

Доктор, що на його очах відбувся був такий жорстокий і нелюдський вчинок над полоненими, мовчав.

"Вы — человек интеллигентный,— не заспокоювався штабс-капітан, — а у большевиков, вероятно, случайно? Мобилизовали, правда?"

Він підступно так і влесливо говорив, а далі взяв ніжно, по-приятельському доктора під руку, завів його до своєї кімнати і справді-таки частував чаєм.

"Я — доктор... "

Він подякував за шклянку чаю, не доторкуючись пити його.

"...Я знаю, які жорстокі закони війни... Але повірте мені, що сходив з російською армією Польщу й Галичину, я не бачив такого нелюдського вчинку з полоненими, який зробили ви на моїх очах... "

"Я с интересом вас слушаю",— вклонився штабс-капітан.

Доктор, ясно було Мічугіну, не боявся смерті.

"...Так,— говорив він далі,— добивали і пристрілювали полонених тупі й озвірілі солдати. А ви — офіцер... Я дивлюся на вас і, певний за неминучість своєї смерті, кажу: навіть вам, повірте мені, я перев'язав би рану, коли б у цьому була потреба. Я — доктор... "

"А, сволочь! Большевистская сволочь — вот кто ты, понял?! Снимай сапоги, снимай штаны, снимай все до кальсон и рубашки!.."

І він, Мічугін, голого шмагав нагайкою і гнав його базаром, між рядами перекупок, вигукуючи: "Делаю красному доктору массаж!.. "

Доктора урятував тоді від ката похмурий поручик гвардії: він зрубав йому лису голову, настромив її кінцем шаблі разом з великими зеленими роговими окулярами, що були на одному кінці ниткою прив'язані до вуха, і високо тримав цю голову над переляканою юрбою...

Усі присутні, за виключенням хіба одного Смолярчука, до дрібниць пам'ятають цю історію з більшовицьким доктором!

* * *

Василь Гандзюк стояв ще на порозі, поруч Духленкова, як почув знайомий йому голос штабс-капітана:

— Стул "товарищу"! "Яблочко!"

Унтер-офіцери підвелися з лави, як на команду; Смолярчук миттю виставив посеред кімнати широку, дубову табуретку, а гармоніст струснув гривастою чуприною, яка звисала йому з низького лоба аж на очі, й несміливо, прокашлюючись, заспівав улюбленої офіцерської частушки:

Ой яблочко Да на елочку; Комиссаров нехристов На веревочку!..

— ...На верьо... на верьовочку-у,— стиха підспівували унтер-офіцери.

Гандзюка глибоко вразила гра на гармонії: чого це раптом грають? Гуляють? Ні, він бачить на столі тільки блискуче лезо шаблі, ані пляшок, ані страви ніде не видно... До чого все це?..

Василь сів на виставлену посеред кімнати табуретку: світло з двох великих ламп упало йому на змарніле обличчя й чітко, до найменшої рисочки, освітило і товсті Василеві губи, і сірі великі очі, і покладені на коліна руки, схожі на червоні буряки.

Парубок схилив низько голову і, чекаючи на запитання, дивився в одну точку: на блискучий ріжок гармонії.

Була пауза; унтер-офіцери сіли на свої місця, не дочекавшись Мічугінового наказу, і більше не співали; один гармоніст, не вразивши, як йому здавалося, піївського парубка "Яблочком", скрутнув головою і на повний голос — дзвінкий і чистий — заспівав нової, бешкетницької пісні:

У попа за рукавом Желуди говели И, питаясь табаком, "Аллилуя" пели!..

На Василевому обличчі промайнула сумна якась усмішка. Але несподівано стукнув по-козацькому обухом шаблі об стіл поручик, гукнув якимсь піднесеним голосом:

— Брось большевистские агитки, сволочь рябая! Я тебе покажу кощунствовать: "желуди говели!.."

Гармоністові прикипіли були на мить руки до клапанів, але він не зупинився грати, а тільки змінив тон голосу на інший, безтурботно-солодкий якийсь, і заспівав, сам захлинаючись словами тієї пісні:

Я не сам гармошку красил, Не сам лаком наводил, Я не сам девчонку сватал — Отец с матерью ходил!..

— Во-от, другое дело! — сказав поручик.— А то —"желуди говели"!

— Ну, как оно, Гандзюк, выходит? — усміхаючись до поручика, запитує Мічугін.— Игра-то?..

Василь мовчить: він здивований з такого запитання — сміється пан офіцер чи до чого все це?

Хіба Гришка встиг уже розказати про все, як було? Адже Василь ясно сказав йому, що на себе, тільки на одного себе буде брати всю вину... Гандзюк уважав чомусь, що його будуть допитувати першого: старший же він, і з нього, виходить, треба розмотувати клубка!

Мічугін підвівся, встав з-за столу і, заскаливши проти світла око, дивиться на кремезну Василеву постать. Ось він підійшов уже близько до парубка, міцно взяв його великою долонею за чуба і різким рухом одкинув голову назад:

— В глаза нужно смотреть, морда арестантская! Гармоніст знову зробив паузу.

— Играй! — гукнув йому поручик.

І далекі північні частушки із станції Званки, на Мурмані, що їх привіз на південь цей паливода-телеграфіст, знову попливли веселими ритмами під його вмілою рукою.

— Я кого спрашиваю,— звертається штабс-капітан до Гандзю-ка,— как играет добровольческая гармонь?!

— Нічого грає,— спробував усміхнутися Василь, крутнувши головою, що її звільнив уже від своєї руки Мічугін.

Так, Гандзюк буде дивитися тепер прямо, в очі... В чому річ?

Очі Василеві поширилися од здивування: не було ніякого сумніву в тому, що гармоніст грає на Даниловій трирядці...

"І коли це він устиг уже продати її цьому рябому?" — дивується Гандзюк.

Він, звичайно, не знав, що Данило Півненко позбувся своєї гармонії сю ніч таки, коли півсела,— по той бік греблі,— ревло від грабунків і знущань.

Правда, Півненко позбувся — разом з гармонією — і двох передніх зубів: у гармоніста ще й досі болить трохи великий палець на правій руці...

— Неплохо, говоришь, играет? — з іронією запитує Мічугін.— Ты — мастер... Как фамилия, какой нации?

Штабс-капітан сів до столу, висмикнув з-під поручикової шаблі клапоть паперу.

— Гандзюк,— серйозно, не звертаючи уваги на гру, відповідає Василь. Він на хвилину замислюється; важко йому, видно, відповісти на друге запитання — не гаразд розуміє він, що воно визначає — нація? Справді, якої він нації?

Хотів просто сказати офіцерові: "Піївський..." Але вирішив чомусь, що це буде не так. Тоді тихо додав:

— ...А нації — православний.

Усміхнулися обидва офіцери; тільки штабс-капітан з підозрою подивився Василеві в очі — бреше він чи просто собі сіра, здорова тварина з далеких Піїв?.. Здається, говорить правду.

Поручик гвардії з презирством, слово за словом:

— Православной нации, говоришь, а воруешь ночью хуже жида на базаре, а?..

— Я своє молотив...— глухо одказує Гандзюк.

Чого йому прийшло в голову сказати, що він молотив своє просо, він і сам, очевидно, не пояснив би... Але цієї відповіді було досить штабс-

капітанові Мічугінові, він далі не міг уже здержатися: на всю руку, важку й костисту, ударив парубка у скивицю.

Василь з несподіванки злетів від удару на підлогу; унтер-офіцери підвелися з лави, готові за одним лише жестом офіцера розтерзати це здорове, міцне, налите м'язами й силою тіло.

Гармоніст сплюнув крізь зуби і, підморгнувши до унтер-офіцерів, потер собі рукою щоку.

Його руки ще з більшою вправністю, як раніше, забігали по білих ґудзиках-клапанах, ще майстерніше й темпераментніше заспівав якоїсь безглуздої, нікому не потрібної, веселої пісеньки.

Але гри на гармонії, здавалося, більше не слухали.

Карпо Смолярчук перехилився у знак запитання перед штабс-капітаном, готовий за найменшим рухом кинутися у бійку. Гандзю-кова брехня, нібито він молотив своє просо, так обурила його і так здивувала, що він не розумів, чому це панькаються з Василем офіцери, чому пан поручик не рубне його хоч раз або не вдарить принаймні обухом шаблі? Чому?..

— Ты, говорят, музыку любишь? — запитує Мічугін Гандзюка, ніби нічого такого особливого не трапилося, що не він на всю силу руки ударив його.

— Люблю,— глухо, озлоблено одказує Гандзюк, розтираючи рукою скивицю.

— И женщин любишь? — запитує під сміх унтер-офіцерів поручик гвардії.— Большевик — настоящий большевик! — додає він.— Всосал коммунизм с молоком матери, а? Что твоє — мое? Так?..

Василь мовчить. Губи мригають йому одказати щось, щоб раз і назавжди позбутися офіцерових запитань, що їх іноді і не розуміє до ладу Василь.

Офіцери сміються. Поручик знову згадує про невідоме Гандзю-кові слово — "нація". Він каже:

— Нации он, извольте видеть, православной, а?.. Мічугін рішуче підводиться з свого місця.

— ...Ну, а просо,— в тон відповідає штабс-капітан, ніби закінчуючи поручикову думку,— он ворует исключительно из расчетов изысканнейших... Гармонь нужно покупать не трудом, а воровством?!

Гандзюк розкрив уже був рота — хотів щось сказати у своє виправдання, але над головою йому, як і перед ганком, засвистіла дротянка... Вона оперезала все тіло болючими, нестерпними голками.

Раз, другий, третій...

У клапті розлетілася чорна крамна сорочка... Гандзюк закрив обличчя руками і страшно, з риком і хрипом, закричав від болю на всю канцелярію — аж світло хитнулося у каганцях від того крику, тоді зірвався з табуретки на ноги і наосліп метнувся на гармоніста...

Захлинулася на мить гармонія, стихла.

— Играй! — скомандував поручик, підвівшись. Очі горіли йому хоробливим блиском.

— Играй! — повторив Мічугін і полоснув нагайкою по руках Гандзюка, наче хотів загнуздати його коло вікна, щоб смикнути назад і звалити додолу.

Гармонія грала... Духленков підскочив до Василя, ударив прикладом гвинтівки і звалив парубка на коліна.

Нагайка з кінця в кінець рвала тіло шматками.

Карпо Смолярчук забігав з усіх боків, щоб хоч раз копнути чоботом Гандзюка або вицілити йому важкими підковами в зуби, але йому не щастило цього зробити: над скривавленим Василем, розпластаним на підлозі, стояв запінений Мічугін і, не підпускаючи нікого, бив на всю силу руки і вигукував раз у раз:

— Я сам! Я сам! Я с кровью вышибу из него "грабь награбленное"... Я покажу, как нужно говорить правду!

— Я вкрав! Я вкрав! Сам украв...— заюшений кров'ю, говорить Гандзюк і пробує звестися на руку. Падає.

Зітхнувши, як після важкої роботи, штабс-капітан Мічугін сідає на стільця, нахиляється до Гандзюка і тихим, ласкавим голосом, як говорив був з доктором, хитає головою на Василеві слова:

— Я знаю, голубчик милай... Больше твоего знаю... Гармонию ведь хотели купить? Да? Ну говори же, не бойся!

Він знову підводиться, знову втрачає свій спокій і, скаженіючи від злоби, гукає:

— Почему, почему, я спрашиваю тебя, ты лжешь офицеру русской армии! Почему? Духленков!

— Слушаю, ваше высокобла...

— Приведи второго гада!

— ..Я, милай, вышибу из тебя "грабь награбленное"... — тихим, ласкавим голосом, як говорив був з доктором, говорить Мічугін до Василя.

* * *

"Або все, або нічого..." — сплили Гандзюкові слова сухорлявого червоноармійця.

Як і раніше, сидів на табуретці, але не пам'ятав уже, чи сам сів, чи підвели й посадили. Голова чубата, розрубана нагайкою над лобом, важко схилилася долу — до болю хотів випити хоч краплину води. Аж пальцями провів по губах, ніколи в жнива не хотів так пити, як зараз; губи спухли Василеві, а тіло обважніло, і біль у найменшій цяточці тіла такий великий, що трудно поворухнутися... Чує Гандзюк:

— Обидва, можна сказать, налицьо! — з радістю й піднесенням вигукнув Карпо Смолярчук.

Але його несподівано осік поручик:

— Кто здесь старший? — запитав.— Откуда у тебя большевистское панибратство? Казаковать у повстанцев заразились, сволочи?!

Зашаткував словами Смолярчук, виправдувався:

— Я к слову, примерно... Привели, значить, хторого... Гришка дивиться на брата, як дивляться на мертвого, що його

безмірно любили були за життя. Він боїться, що от-от упаде коло табуретки на коліна, як коло труни, і заридає... Тіло на Василеві — він сидить голий до пояса — взялося кривавим холодцем.

— Итак, Гандзюк,— тихо, ледве чути Василеві, говорить штабс-капітан.— Мы уже установили один факт: просо у Смолярчука взял ты? Прекрасно.

Він посміхнувся до поручика гвардії, говорив далі:

— Нас интересует другой факт — художественная, так сказать, сторона этой кражи: для какой цели ты уворовал?

Зовсім не чути Василевого голосу, він харчить одно тільки слово:

— Їсти-и...

— "Їсти?" — здивовано перепитує Мічугін.— Умно придумал! А может, тебя, голубчик, красные научили? Признавайся, не стесняйся!

— Я сам крав...

— Григорий Гандзюк! — гукає Мічугін і підходить близенько до Гришки.— Для какой цели уворовал Василий просо? Признавайся!

І він високо підняв у руці дротянку, але не вдарив, а чекав на відповідь.

Гришка, переступаючи з ноги на ногу, дивиться у вічі братові, схлипує і, захлинаючись сльозами, каже:

— На гармонію... А пудів два, думали, на кашу буде. Гармоніст сміється з Грищиної відповіді; він перестав уже грати

і, зацікавлений, пильно стежить за канвою штабс-капітанових запитань.

— Гандзюку — музыки, песен и женщин? — вигукує скаженілим голосом Мічугін.— А потом — каши...

Гармоніст, наче хто його підстьобнув, горластими басами розправив збрижені міхи:

На машине гудок медный,

А мой милый худой, бледный,—

на всі голосники і заливається гармонія. Гармоніст приспівує, головою крутить і язиком прицмокує слова, щоб усі бачили й чули, який великий майстер з телеграфіста далекої Мурманської залізниці...

І дротянка вдруге затанцювала на Василевій спині.

Роз'ятрені рани запекли й защеміли з нелюдським болем, Ган-дзюк не витримав його і закричав на всю канцелярію з такою страшною силою, що Гришка упав від того крику додолу.

— Убийте! Застрельте! Застрельте мене,— звертався він до поручика гвардії, що здавався йому найстаршим у своїх великих, золотом шитих, погонах з орлами.

Гармонія захлинулась і стихла: гармоніст з далекої Мурманської залізниці ніколи ще не чув такого страшного крику людини.

Гришка плазував навколішки перед штабс-капітаном — гарячі й рясні сльози летіли йому з очей на блискучі офіцерські чоботи, а він усе ридав і благав:

— Не вбивайте його! Мене краще розстріляйте... Або хай вони шаблею зарубають...— і показав на стіл своїм маленьким, дитячим кулачком.

Поручик гвардії з огидою сплюнув на підлогу і сховав свою блискучу шаблю у піхви.

— ...То я... я просив його за гармонію,— не вгамовувався Гришка.

— Гармонь, Мичугин, виновата! — промовив поручик і встав, позіхаючи, з-за столу.— Скоты. Довольно, оставь!

Штабс-капітан Мічугін підняв з підлоги клапоть Василевої сорочки і стер кров з нагайки аж до вплетеної на кінці кулі...

— Духленков, жида-а давай сюда!

— Арончика! — додав поручик.

Унтер-офіцери прокашлялися, голосно загомоніли; вони товстими пальцями доставали дорогі папіроси з білої коробки, яку тримав у руці Карпо Смолярчук і щедро частував з неї усіх.

* * *

Ранок зустріли Гандзюки ще в мурованій школі.

З вікна видно було Гришці, як метушився базар і тікали кінні селяни: денікінці мобілізували коні. Коло волості, як і вчора, стояли довгі валки підвід, навантажених військовим майном і солдатами.

Гришка сп'явся на широку лутку вікна і довго дивився на метушливий базар: перед вікнами школи стояли гончарі з посудом.

Жінки й молодиці, торгуючи той посуд, тихо дзвонили глечиками, мисками й макітрами.

Василь сидів на підлозі, схиливши до стіни голову: куняв. Вони цілу ніч не спали...

П'ять чоловік, розповідали червоноармійці, не повернулися з допиту. Їх розстріляли десь під кручами, за церквою; а сухорлявого єврея нібито зарубав шаблею сам штабс-капітан Мічугін... Отака страшна була ніч!

Аж стіни побризкані й покроплені кров'ю у канцелярії.

Нікого з піївчан не бачить Гришка коло гончарів — усе чужі, з далеких сіл люди...

Одломив собі шматок паляниці і жував його знічев'я.

"Може, Василеві дати?"

Повз блискучі, полив'яні горшки й миски майнула знайома Гриш-ці постать: Галька.

У довгій, ніби вона прилипла на стегнах, спідниці, у рябенькій, зеленими горошинами засіяній кохті і в шапочці — бриль, сказати, так ні, бо крис немає...

"Куди це вона так вирядилася? — дивується Гришка.— Невже до них, що раз у раз сварилися були, прийшла?"

Він зрадів: дивиться Галька на вікна, а в руках у неї — біла косиночка: передачу принесла.

Гришка підбіг до Василя й тихо, винувато торкнув його за руку:

— Галька наша до волості пішла...

— Га?

Василь злякано кинувся: він знемігся й заснув.

— Галька, кажу, пішла до волості,— вдруге сказав Гришка.

І страшне, аж чорне якесь од синяків обличчя раптом просвітліло. Очі засвітилися Василеві тихою, невисловленою радістю; він метко підвівся на ноги, простер спухлі очі, кинувшися до вікна.

Нема вже під вікнами Гальки: вона стоїть, бачить Василь, коло ганку, з поручиком чорнявим говорить.

Схилила, видно хлопцям, голову Галька, зашарілася, як півонія та... Офіцер хитає головою, ніби журить і докоряє Гальці; ось він витяг срібного портсигара, стукає довгим мундштуком папіроси і сміється до дівчини ласкаво-ласкаво... Поручикові гвардії сподобалася ця покоївка панська!

Пильно-пильно дивиться він у Галичині великі сині очі... Кинув цигарку на землю, не докуривши: пішли обоє на ганок, до волості.

На порозі, видно було Гришці, на Гальчине плече лягла тонка, маленька рука, зодягнена в білу рукавичку... Сестра оглянулася, повела плечем ще й начосами над лобом тріпнула!

Василь сто" коло вікна із заплющеними очима; йому здавалося, ніби очі всіх людей, що товпляться на базарі, звернені до ганку, куди пішла їхня Галька!

Нічого не сказав Гришці, а мовчки сів на своє старе місце і, охопивши голову руками, горів: і на обличчі, і так — у мислях.

На підлозі жахались зо сну помордовані й побиті за ніч полонені: усе просилися, щоб їх не били більше... А деяким, мабуть, снилися бої: "Братцы, в тылу кавалерия!.." — так говорив орловчанин, що лежав був поруч Василя.

"...Правду казав йому сухорлявий,— верзлося Василеві,— тільки ні до чого вона тепер... "

Пекучий жаль був за Гришку: чи витримає він тюрму? Та й невідомо ще було, куди, до якої тюрми поженуть їх? Червоноармій-ці казали Гандзюкові, що більшовики знову захоплять Пії... Десь коло залізниці стоїть нібито ціла армія. Згадав Смолярчука і важко, схлипнувши, зітхнув.

На порозі, як мара якась, стояв гармоніст у ластовинні; його обличчя — над усі інші — запам'ятав собі сю ніч Василь!

— Ну, орлы мокрые, летите! — звернувся він до здивованого Гандзюка.— Чего смотришь? Катитесь оба, пока Мичугин не пришел! Кашевары!..

Він вивів за двері обох Гандзюків; хлопці самі собі не вірили, що з ними діється, бо тільки на вулиці, коло полив'яного посуду, підморгнув їм гармоніст і на мигах пальцями показав... Сміявся, приказуючи:

— ...Не забудьте сестренке поблагодарить!...

На базарі Василь одразу повернув у глуху вулицю. Гришка хотів був затриматися,— просто побродити по базару,— чого їм тепер поспішати додому?

Правда, у Василя обличчя синьо-сизе якесь і спухле, а сам він згорбився, змарнів і постарішав; але все те, мислить Гришка, минулося, вони — на волі. Справді, чого їм, на злість Смолярчукові, не пройтися поміж рядами? Зустрінуть когось з піївчан, погомонять.

— Треба Гальку підождати... От молодець вона, правда? — говорить Гришка до брата.— Що то значить городська, га? Поговорила з тим чортом у золотих наритниках, а ми вже й дома!

Василеві болісно скривилося обличчя, аж руку на лоба поклав; не дивився Гришці в очі, а суворо, різко так, наче на Смолярчуко-вому просищі:

— Не туркоти, ради бога! Бистріше іди...

І бігли обидва закуреною піївською дорогою. Тільки за селом коло пізніх гречок, наче коло отари овець, зупинилися. Недалеко, на горбах, важко махали крилами вітряки.

— Так... Перекажи матері, щоб не сердилася на мене, чуєш?.. Аж вітряки підросли у здивованих Грищиних очах. Чого це Василь переказує?..

Хлопець не встиг промовити й слова, бо з-за рогу базарної площі, наче весільний поїзд — з музиками і піснями,— виїхала довга валка мобілізованих підвід: на возах, мов ті німці недавно, з гвинтівками дулом угору, їхали солдати.

Валка возів повернула повз курні Пії — простяглася на битий степовий шлях, на Чумацьку дорогу — до залізниці.

На передньому возі, видно було хлопцям, сидів гармоніст у ластовинні.

У дзвінкому й чистому повітрі, під високою банею синього неба, голосною луною котилися його слова:

Прощайте, елочки-сосоночки, Прощай, веселый наш уезд...

— ...І Гальку... Я, скажи їй, до смерті не забуду того, як вона виручала нас... Так і скажи.

— А ти ж куди? — глухо поспитав Гришка.

Василь поцілував брата потрісканими губами, подивився йому в очі, сповнені жалю, ще й рукою пригорнув до грудей... Ніколи так не прощався Гришка з братом!

— Я? У військо. До більшовиків... — тихо сказав Василь і вирівнявся: — Або все, або нічого! Ну, прощай! Держися молодцем!

І він підбігом рушив у протилежний бік до Чумацької дороги, просто пішов на блискучі рейки далекої залізниці. Над степом — синій і ласкавий день.

Гришка довго дивився на високу Василеву постать, схожу між рудими гречками на чабана; засмучений і безпорадний, він сам поривався йти за ним, а коли побачив, як гречки заткали удалині брата, тоді тихо повернувся назад — на дорогу. Виліз на кам'яну бабу край дороги — все намагався хоч голову побачити Василеву.

"Хоч би було нагадати йому,— подумав Гришка,— про гармонію... Може, трапиться йому де у війську, то хай привіз би... "

Він одкусив собі чорний краєчок нігтя на великому пальці, за-совався на гарячому піску, вітрами навіяному на кам'яну бабу, і, пхикнувши у маленькі кулачки, по-дитячому розплакався.

1933